

Journal of Awareness

Cilt / Volume 4, Sayı / Issue 1, 2019, pp. 65-90

E - ISSN: 2149-6544

URL: <http://www.ratingacademy.com.tr/ojs/index.php/joa>

DOI: 10.26809/joa.4.006

Araştırma Makalesi / Research Article

ÇARLIK RUSYASINDA CEDİTCİLİK/YENİ USUL HAREKETİ

THE NEW METHOD (JADIDISM) MOVEMENT IN TSARIST RUSSIA

Mehmet Erkan KILLIOĞLU*

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, TÜRKİYE, E-mail: mehmeterkan@comu.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3146-2609>

Geliş Tarihi: 2 Ocak 2019; Kabul Tarihi: 22 Ocak 2019

Received: 2 January 2019; Accepted: 22 January 2019

ÖZET

Ceditcilik veya Usul-u Cedit (Yeni Usul) akımı Orta Asya'da, İslam Dünyasının diğer kısımlarında olduğu gibi, 19. Yüzyılın sonu ile 20. Yüzyılın başı arasındaki dönemde ortaya çıkan kültürel ve siyasi bir fenomendir. Temelde Batı Dünyasının ve Modernizmin değiştirici gücüne karşı verilen tepkidir. Askeri, siyasi, kültürel ve ekonomik alanlardaki üstünlüğün kaybedilmesinin sebeplerini öncelikle teşhis etmek daha sonra da bu soruna uygun çözümler üretmek amacını bünyesinde barındıran bir yaklaşımdır. Hareketin en bilinen isimlerinden birisi olan İsmail Gaspıralı'nın uygulamalarında da görüldüğü üzere bu duruma öncelikli ve uygun çözüm olarak yeni bir eğitim sisteminin geliştirilmesi ve toplumun eğitilmesi bulunmuştur. Bu amaçla Usul-u Cedit adı verilen yeni bir eğitim sistemi geliştirilmiş ve yeni bir anlayış ortaya konmuştur. Ancak bu yaklaşım toplum içindeki bazı kesimlerin tepkisini çekmiş, muhalefetlerine sahne olmuştur. Bu yüzden de bu önemli fırsat kaçırılmış, iç ve dış dinamiklerin etkisi ile kendisinden beklenen sonucu verememiştir.

Anahtar Kelimeler: Usul-u Cedit, Ceditcilik, Çarlık Rusyası

ABSTRACT

Jadidism or New Method (in especially in the field of education) Movement was a cultural movement that spreads in Central Asia between last decade of 19 th century and the first quarter of 20 th century. That cultural movement assign itself a special mission; helping society in its struggle with illiteracy and backwardness. In order to continue this mission European modernisation practice choosen as a model. But it has also a reaction to Modernism and Western Civilizations coherive power. Because of loosing superiority in the military, political, cultural and economic fields a huge skock shakes the Muslim state and society. In order to elaborate that unwanted situation intellectuals and the state bureaucracy focus on alternative solutions. New Method was one of that possible solution options. A prominent figure of New Method School, İsmail Gaspıralı, expresses that reform in the education

system was the best option. As a result of his efforts Mew Method was born and spread to all of the Muslim regions of Central Asia. But the movements attempts failed because of the internal and external dynamics of the region.

Keywords: Jadidism, New Method, Tsarist Russia

1. GİRİŞ

18. ve 19. Yüzyılda Orta Asya ve İslam Dünyasının genelinde Batu'ya karşı askeri, bilimsel ve kültürel alanlardaki üstünlüğün kaybedildiği istemeyerek de olsa kabul edilmiş, artan Sanayileşme ve Modernleşme süreci yüzünden etkisini her alanda daha fazla hissettiren Batı Dünyası karşısında nasıl bir yol izlenmesi gerektiği, bu yeni güçten gelen tehdit ve meydan okumalara nasıl ve ne şekilde karşılık verileceği Aydın kesimin ve devlet yönetiminin zihnini meşgul eden en önemli ve öncelikli sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeple çözüm olarak ortaya farklı görüşler atılmıştır. Bunları temelde iki ana başlık altında toplayabiliriz. Birincisi inancın ve kültürün bozulmamış ilk haline dönüş, diğeri ise Batı'nın izlediği bilimsel ve teknolojik seyri, İslam Dünyasının kendine has yerel ve kültürel dinamiklerin süzgecinden geçirerek yorumlamak ve kendine mal ettikten sonra takip etmek. Bu süreci o sırada İslam Dünyasının en önemlisi temsilcisi olan Osmanlı Devleti öncelikle tecrübe etmiş olsa da, benzer yenileşme talep ve düşünceleri İslam Dünyasının diğeri bölgelerinde hatta hâkimiyetin kaybedildiği Çarlık Rusya'sının Müslüman nüfusunun yoğun olduğu topraklarda da ortaya çıkmıştır. Bu amaçla hareketin önemli isimlerinden birisi olan İsmail Gaspralı'nın Çarlık Rusya'sı idaresi altında yaşamak zorunda kalan Müslüman nüfusun bu idarenin son bulacağı zamana kadar varlığını ve kültürünü devam ettirebilmesi adına eğitim merkezli bir proje geliştirmiştir. Bu yaklaşımla Çarlık Rusya'sının Müslüman nüfusunun şuurlandırılmayı ve varlığını korumasını sağlamayı amaçlamıştır. İşte bu çalışmada, aslında çok önemli bir fırsat olan, iç ve dış etkenler sekteye uğramamış olsa Orta Asya ve Dünya siyasetinde çok farklı bir tablonun ortaya çıkmasına sebep olabilecek bu hareket tarihi perspektiften yaklaşılarak incelenmeye çalışılacaktır. Birincil ve ikincil kaynakların bir arada kullanıldığı çalışmada tanımlayıcı bir yaklaşım uygulanmıştır.

2. USUL-U CEDİT AKIMI VE CEDİTÇİLİK

Ceditçilik¹ veya Usul-u Cedit (Yeni Usul/Yöntem) akımı genel olarak 19. Yüzyılın sonlarında Rusya'daki Müslüman Türkler arasında eğitim ve kültür alanında ortaya çıkan yenileşme hareketine verilen addır. Ceditçilik kelimesinin kökünü oluşturan Cedit kelimesini etimolojik olarak inceleyecek olursak, Cedit: "Eskinin zıddı, Yeni" anlamına gelmektedir. Cedit kelimesinin türevi olan Tecdit ise; "Yenilemek, Bir şeyi eski hâline kavuşturmak", aynı kökten gelen Müceddit veya Ceditçi kelimeleri ise, "Yenileyen, Bir şeyi eski hâline kavuşturan kişi" anlamına gelir. Cedit kavramı, eskinin zamanı geçmiş, bozulmuş yönlerinin yerine yeni bir şey getirme, eskinin belirli özelliklerini tekrar yerine koyma veya eskiyi canlandırma gibi anlamlar taşır. Bu bakımdan kelimenin hem geriye hem de ileriye dönük iki yönünün bulunduğu söylemek yanlış olmaz. Ceditçilik döneminde oldukça sık olarak karşılaştığımız İslah kavramının açıklamasında da aynı durum söz konusudur. Çünkü Cedit gibi İslah da iki yönlü bir anlama sahiptir. İslahın kelime anlamı, "Fesadın zıddı, düzeltmek, kusur ve noksanını gidermek, fenalığı gidermek, bozuk yerleri kemâle kavuşturmak, onarmak ve hastayı sıhhate kavuşturmak" anlamındadır. Ayrıca İslah; "Bir şeyi daha önceki iyi hâline çevirme ve bozulan hususların yerine, eskiden bulunmayan, yenilerini koyma" anlamına da gelir. (Maraş, 2002: 31-32).² Usul-u Cedit akımına yön veren, fikri ve kültürel altyapısını oluşturan bu iki tabir sıklıkla

birbirinin yerine veya eş anlamlısı olarak kullanılmış, birine değinildiğinde ötekini de zikretmek, bir anlamda mecburiyet haline gelmiştir.

Cedit kelimesi, 1884 yılında İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da açtığı Usûl-i Cedit Mektepleri ile Siyaset ve Tarih literatürüne girmiştir. Ama aslında Ceditçiliğe giden yol Osmanlı Devleti'nin II. Viyana Kuşatmasında yenilmesi sonucunda yaşadığı şokla başlamış gibi görünmektedir. O zamana kadar yenilgi yüzü görmeyen, dolayısıyla beka sorunu hissetmeyen, hepsinden önemli fikri ve manevi açıdan buhrana düşmemiş olan İslam Dünyası hakir gördüğü, kendilerine inen kutsal kitabı tahrif etmeleri sebebiyle Yaratıcı'nın kendilerini cezalandırdığını ve son Hak din olan İslam dinine mensup olmaları nedeniyle kendilerinden üstün olduklarını düşündükleri Hıristiyan âlemi karşısında yenilgiler almaları çok ciddi bir fikri buhrana yol açmıştır. Viyana Bozgununa geri dönecek olursak, bu olayı takip eden 300 yıl boyunca Müslüman Dünyasının en önemli temsilcisi olan Osmanlı Devleti'nin temel meselesi temelde gayrimüslümlere özelde ise uzunca bir süre bendesi olan Batılı Hıristiyana yenildikleri, neden geri kaldıkları, arada her geçen gün daha fazla açılan teknolojik ve bilimsel farkın nasıl kapatılacağı olmuştur.³ Bu düşüncenin elbette ki İslam coğrafyasının diğer kısımlarında ve bölgelerinde de yansımaları olmuştur. İşte bunun İstanbul'da, Kahire'de ve diğer bölgelerde⁴ konuşulmaya başlandığı sırada Rus işgali ve kolonileştirme sürecini yaşayan Orta Asya'da yansımaları olmuş bu da kendini Usul-u Cedit ile dışa vurmuştur.⁵

Türkistan'da 19. Yüzyılın sonunda başlatılarak uzun zamandan beri devam ettirilen siyasî ve kültürel konulardaki sıkıntı ve tartışmaların sonucunda Ceditçilik Hareketi kendisini göstermeye başlamıştır. Bu yıllarda Türkistan'da ideal sahibi olanlar, yani düşünen gençler, aydınlar, bilimle kendilerini geliştirmek için bütün güç ve kuvvetlerini kullanmaya çalışmışlardır. Tarihi açıdan bu hareket Ceditçilik olarak adlandırılmaktadır. Orta Asya ve Çarlık Rusya'sındaki hemen her yenilik taraftarı Müslüman bu hareketin mensubu olarak kabul edilmektedir. Bilindiği üzere gibi bu hareket Türkiye'de başlayarak, İran, Afganistan ve Türkistan'daki gençleri, aydınları farklı şekil ve derecelerde etkilemiştir. Dönemin Çarlık Rusya'sında da İsmail Gaspıralı öncülüğünde parlamış eş zamanlı olarak bütün İslam dünyasında etkili olmuştur. Türkistan'daki Ceditçilik akımının esas amacı, en azından bu hareketin başlarında, Ziya Gökalp'in "Muasırlaşmak, Avrupalılar gibi zırhlar, uçaklar v.s. yapıp bunları kullanabilmektir. Şekilce ve yaşayışça Avrupalılara benzemek değildir." (Gökalp, 1974: 12.)⁶ şeklinde ifade ettiği görüşü ile uyumlu olmuş ama daha sonra bazı eksen kaymaları ister istemez meydana gelmiştir.

Ceditçilik Hareketi'nin 20. Yüzyılın başındaki mensupları bağımsız yaşamak için önce genç nesilleri zamanın fen-doğa bilimleri eğitimi esasına göre eğitime amacında olduklarını ileri sürerler.⁷ Bu dönemde yoğun şekilde Aydınlanma düşüncesi ve Pozitivizm etkisi hissedildiğinden Usul-i Cedit okulları ister istemez ve başlarda farkında olmadan bu fikirlerin de yayılmasına hizmet etmiştir.

Türkistan'da ilk Cedit okulları 1890'da Fergana'da⁸, 1893'te Semerkant'ta açılmıştır.⁹ Buhara'daki ve genel olarak Orta Asya'daki Usul-u Cedit okullarının açılmasında yerli taleplerin yanında, İsmail Gaspıralı'nın da büyük katkısı olmuştur. Gaspıralı, Buhara başta olmak üzere Türkistan'a ulaşmak ve eğitim yoluyla bölge halkını uyandırmak istiyordu çünkü bu bölgede meydana gelebilecek bir uyanışın İslam dünyasının sömürgelekten kurtulma mücadelesine önemli katkı sağlayacağını düşünüyordu.¹⁰ Ancak yine de Orta Asya Ceditçiliğinin serüveni ve başlangıcı ile ilgili farklı yorumlar mevcut olduğundan kesin bir tarih verme konusu sıkıntılı olabilmekte, bu konuda görüşler çelişebilmektedir.¹¹

İslam Dünyasının diğer kısımlarında olduğu gibi Orta Asya'da da 19. Yüzyılın sonuna doğru Rus Okulları-Gimmaziia Orta Asya'nın değişim istekleri ve Orta Asya toplumunun mevcut durumu hakkındaki hoşnutsuzluğu ile ilgili işaretler veriyordu.¹² Rusya

Müslümanlarının cehalet ve taassup yüzünden Rus sömürüsüne maruz kaldıkları kanaatine varan bazı aydınlar, bu sorunları aşmak için çeşitli yöntem arayışları içine girmişlerdir. XIX. Yüzyıldan itibaren Tatar-Kazan bölgesinde görülmeye başlayan Ceditçilik hareketinin mensupları İslam'ı ve mevcut geleneği içinde buldukları zaman diliminde, yaşadıkları coğrafya ve şartlarda yeniden değerlendirilmesi gerektiğini savunuyorlardı.¹³

Öncelikle sosyal düzeni değiştirmenin yanı sıra toplumun manevi yaşamını ıslah etmeye, yenilemeye, bunun yolunu da geleneksel din anlayışının yenilenmesinde bulan Ceditçiler¹⁴, yeni usule göre eğitim veren okulları açıp, gazete, dergi ve doğa ve fen bilimlere ait ders kitaplarını yayınlamaya başladılar. Gelişen ülkelerin bilim ve teknolojisini öğrenerek uygulamanın zaruretini fark edip, eğitim yoluyla manevi hayatı yenileyerek ve zenginleştirerek milli kimlik anlayışının halk arasında doğmasına zemin hazırladılar. Ceditçilik hareketinin mensupları amaçlarına ulaşabilmek için dini derslerin yanı sıra dünyevi ilimlerin de okutulmasında ısrarcı idiler.¹⁵

Orta Asya'da varlığını hissettirmeye başlayan Reform taleplerinin çok geniş bir çerçevesi vardı ve istekler öncelikli olarak temel eğitim noktasında odaklanıyordu¹⁶ ve bu yeni eleştirel ve sorgulayıcı yaklaşım Rusya İmparatorluğunun diğer bölgelerinde yaşayan Müslüman toplulukların kültürel elitleri tarafından da paylaşılıyordu.¹⁷ Bu noktada İsmail Gaspıralı'nın eğitimdeki yenileşme yoluyla İslam Dünyasının geri kalmasına neden olan sorunlara çözüm olarak öne sürdüğü fikirleri ve çalışmaları ve bunun yansıması olarak ortaya çıkan Usûl-u Cedit okulları, Orta Asya'da büyük yankı uyandırmış, bu dönemde bütün Türk reformculara isim babalığı yapmış, kendilerini "Ceditçi" olarak tanımlarını sağlamıştır. Ancak bu değişim isteği şiddetli tartışmaları beraberinde da getirmiştir çünkü onun reformcu düşüncesi ve bunun gündelik hayatta, özellikle de eğitim alanındaki yansımaları daha statik düşünen çevreler tarafından dine ve inanca aykırılık, Batı kültürüne tabiiyet, asimilasyon isteği olarak algılanmıştır. Bu tarihten itibaren Usûl-u Cedit taraftarları ya da kısaca Ceditçiler olarak adlandırılan Orta Asyalı aydın grubu, modernleşme arayışına girmiş ve bu arayış zamanla aydınlanma, uyanış düşüncesine dönüşmüş ve Ceditçilik hareketi, daha önce de ifade edildiği üzere Rusya Türkleri ve Müslümanları arasında millî, kültürel, siyasî hak ve taleplerinin elde edilmesi yolundaki ilk adımların atılması için bir vesile olmuştur.

Cedit sözcüğü Yeni Metod demek olan Usul-u Cedit'in kısaltılmış haliydi. Usul-u Cedit en basit açılımıyla; Arap alfabesinin yeni ve daha kolay anlaşılabilir metodlarla öğretimini öngörüyordu.¹⁸ Bu yaklaşımın öncülüğünü ilk kez Kırım'da İsmail Gaspıralı yapmıştı.¹⁹ Gaspıralı mesajını yaymak için Avrupa Rusya'sında yaşayan Müslüman grupların arasında uzun bir süre bulunmuş, Orta Asya'ya da iki kere gelmişti.²⁰ Reform isteğinin temelini Mekteplerin reforma tabi tutulmasını oluşturuyordu²¹ fakat buna ek olarak, modern bilginin alınması, yeni sivil toplum kurumlarının kurulması ve Müslüman toplumlarda kadının statüsünün ve durumunun iyileştirilmesini de savunuyordu. Aslında Usûl-u Cedit eğitim ve kültür akımının öncüsü İsmail Gaspıralı'nın amacı, Rusya Müslüman-Türk toplumunda Rus tahakkümünden kurtulabilmek için Modernleşmeyi-Batılılaşmayı gerçekleştirmektir. Gaspıralı, her şeyden önce Müslüman toplumların geri kalma sebebinin cehalet olduğunu tespit ettiğinden, düşündüğünden öncelikli işin, Rusya Müslüman-Türk toplumunda Modernleşmenin gerçekleşebilmesi için, eğitim konusuna eğilmek olduğunu düşünüyordu.²² Bu yüzden 1880'li yılların başından itibaren kendi süreli yayınlarında ve özellikle 1883'ten itibaren düşüncelerini yaymak için çıkarmaya başladığı "Tercüman"²³ gazetesinde hemen her fırsatta eğitim konusu değinmişti. İsmail Bey Gaspıralı'nın fikirlerinin özellikle Tercüman vasıtasıyla Kazaklar ve Türkistan aydınlarına ulaşmış ve onların üzerinde tesiri büyük olmuştur. Tercüman, Kazak bozkırına da gittiği ve Kazak aydınları tarafından okunduğu için Gaspıralı'nın eğitimle ilgili ve diğer görüşleri Kazaklar tarafından da takip edilmiş ve desteklenmiştir. Kazakistan'daki aydın zümre bu gazeteyi çıkışından itibaren okumuş ve Gaspıralı'nın fikirlerinden etkilenerek

faaliyetlerde bulunmuştur. Bu açıdan Gaspıralı'nın özellikle de eğitimle ilgili görüşlerinin Kazaklara ve Türkistan geneline tesiri son derece önemlidir.²⁴

2.1. Ceditcilik Hareketinin Niteliği

Vasat bir başlangıçlı müteakip Usul-u Cedit Kırım ve Volga-Ural bölgesindeki Tatarlar arasında hızla yayıldı ve geniş kabul gördü.²⁵ Bu başarının sebebi ihtiyaç ve tehlikeye bağlanmaktadır. Çünkü 19. Yüzyıl ortalarından itibaren Volga Tatarlarının ticaretle uğraşan ve Rus İmparatorluğunun merkezinde yaşayan tüccar orta sınıfı, Avrupa Rusya'sındaki ekonomik değişim ve gelişmenin yol açtığı değişimden olumsuz etkilenmeye başlamıştı. Çarlık İdaresinin son 50 yıllık döneminde Volga Tatarlarının yayınlarında bir patlamaya sahne oldu; modern okullar ve eğitim yaygınlaştı ve edebiyat yazının yeni türleri ortaya çıktı. Benzer gelişmeler Müslüman Kafkasya'da ve daha temkinli de olsa Orta Asya'da da görülüyordu.

Rus istilası, Ceditciliğin Orta Asya'daki gruplar arasında yükselmesine imkân sağladı ve mevcut tartışmaları da daha uç noktalara taşıdı. 1885'te Tercüman'ın Orta Asya'da bir okuyucu kitlesi vardı ve bu durum kendini tüm tanınmış Ceditcilerin entelektüel biyografilerinde kendini gösterir. Orta Asya'lı Ceditcilerin hemen tamamı Gaspıralı'ya karşı saygı duyuyorlardı ve pek çoğunun da kendisiyle şahsi tanışıklığı vardı. Benzer şekilde Cedit okulları yerel baskıları yapılabildiği kadar Tatar okullarında okutulan kitapları kullandılar. (Bunlardan bazıları daha sonra da kullanılmaya devam edildi.) 1905 yılından sonra da Tatar basını, diğerleri için örnek olmaya devam etti.²⁶ Buna ek olarak Rusya'nın diğer bölgelerindeki Müslümanların bazıları Orta Asya'ya Usul-u Cedit'e göre eğitim veren okullarda ders vermek için geldiler. Bununla birlikte Orta Asya'da Ceditciliğin gelişmesini sadece Tatar etkisinin bir sonucu veya Avrupa Rusya'sında ortaya çıkan daha iyi organize olmuş bir hareketin yansıması olarak görmek yanlıştır. Orta Asya'nın yerleşik halkının da bu düşünceye sahip çıkması da oldukça etkili olmuştur.

Ceditçilik Hareketi, İsmail Gaspıralı'nın bireysel çabaları ayrı bir kategoride incelenecek olursa; 19. Yüzyılın son çeyreğinde, 15. Yüzyıldan itibaren Rus idaresinde kalan İdil-Ural bölgesinde ortaya çıkmış, bünyesinde dinî düşüncede yenileşme, daha doğrusu içinde bulunulan yozlaşmadan dini düşünceye sonradan giren ladini uygulamaları (bid'at) sorumlu tutan²⁷ ve kurtuluş reçetesi olarak dinin özüne dönüşü savunan öğeleri de barındıran ve İslâm dünyasının farklı bölgelerindeki ortaya çıkan yenileşme hareketleri ile benzerlikler gösteren ama kendine has yönleri de hayli fazla olan bir modernleşme hareketidir. Bu hareketin savunucuları ve katılımcıları olan kişileri, yani Ceditçileri ise Orta Asyalı tarihçi Gafarov, Türkistan halklarının geri kalmışlığı, durgunluğu, eğitimsizliği vs. toplumsal sorunlara karşı dini yenilenme yoluyla çabalar arayan aydınlar olarak nitelemektedir.²⁸

Ceditcilik, Kazan Tatarları arasında ortaya çıktıktan sonra önce Kazak Bozkırına ve Orta Asya'ya oradan da İslam dünyasının diğer kısımlarına yayılmış, etkilendiği Türkiye'deki Modernleşme çabasına Milliyetçilik anlayışına getirdiği yorum ile dolaylı yoldan tesir etmiştir.

Türk milliyetçiliği düşüncesinin Tatarlar arasında yayılmasının sebepleri arasında özellikle Kazan ve Astrahan'ın alınmasından sonra Tatarların zorla Hıristiyanlaştırılmaya çalışılmasının yarattığı travmanın etkisi büyüktür.²⁹ Çarlık Rusya'sı dönemselsel olarak çevresel şartlarda ve devletlerarası konjonktürdeki dalgalanmalara bağlı olarak İslam ve Müslüman nüfusa yönelik politikasında kısmen esnemelere ve yumuşaya gitse de bu travma ve onun etkileri ortadan kalkmamış, güvensizlik devam etmiştir. Bu güvensizlikte haklı oldukları da Rus Çar'ının Rusya Müslümanları hareketini baskı altına alması ile ortaya çıkmış, bunun üzerine Tatar, Kırım ve Azerbaycanlı aydınlardan oluşan bir grup aydın Türkiye'ye gelmiş ve bu aydınların faaliyetleriyle birlikte Cedit hareketi oldukça hız kazanmıştır. 1908'de II.

Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'da Yusuf Akçura, Ayaz İshaki³⁰, Hüseyinzade Ali, Abdürreşid İbrahimov³¹, Ahmet Ağaoğlu³² ve Halim Sabit gibi aydınlar tarafından göçmen Türk örgütleri kurulmuştur. Bu aydınlar tarafından gazete ve dergiler çıkarılmış, böylelikle de yenileşme ve milliyetçilik düşüncesi daha geniş bir kitleye yayılma ve hareketi etkileyen önemli merkezlerden birisi olan Osmanlı Devletine geri bildirim yapma ve oradaki gelişme ve yorumlara kendi rengini verme fırsatını da yakalamıştır.³³ Başka bir ifade ile açıklamak gerekirse kendi anavatanında Rus yönetimin kendisine yaşama hakkı vermeyeceğini gören Orta Asya modernleşme hareketi Ceditcilik aklındakileri Türkiye'de hayata geçirmeyi denemiş ve buradaki Türkçülük ve Milliyetçilik akımına kendi yorumunu katarak kısmen de olsa varlığını devam ettirmiş, Sovyet Rusya'da olduğu gibi bir süre sonra Sovyet düşüncesine angaje olarak mecrasından sapmak zorunda kalmamıştır.

Ceditçilik Hareketi ortaya çıktığı ve yayıldığı coğrafyaya göre ana düşünce aynı olsa da nüans farkları göstermiştir.³⁴ Fakat kemiyet olarak küçük bir grup olmasına karşın seçkin kişilerden oluşan Ceditçiler çoğunlukla Ulemadan ve Tüccarlardan oluşuyordu. Aralarında işçi veya köylüye rastlamak oldukça zordu. Ceditçiler çoğu çifte eğitime sahiptiler; hem Medresede hem de Rus, Türk (Osmanlı) veya Avrupa okullarından birinde eğitim görmüşlerdi. Modernist ve sekülerdiler, fakat dine karşı temelde bir düşmanlıkları yoktu, en azından ilk kuşaklarda. Onlara göre bağımsızlık, refah ve gelişmeye giden en iyi yol Batı modelinden geçmekteydi. Batı'yı taklit veya örnek alma yenilik fikirlerinin temelini teşkil ediyordu.³⁵

İlk başlarda İdil-Ural bölgesinden ortaya çıkan ama daha sonra Orta Asya'da da kendini göstermeye başlayan Ceditçilik hareketi önceleri edebiyatta kendini gösterse de asıl gücünü eğitim alanında kazandı. 1893 yılında İsmail Gaspırah'nın teşebbüsüyle Taşkent, Semerkand, Buhara ve daha sonra Fergana Vadisi'nde Usul-u Cedit okulları açıldı.³⁶ Yeni usulde eğitim veren okulların açılmasıyla birlikte fikri sahada zaten mevcut olan değişim büyük hız kazandı. Ceditçilerin amacı düşüncelerini halka yaymak, mümkün olduğu kadar destek sağlamaktı.

Bu hareketin öncüleri, Tatar ve Azerbaycan Türkleridir. Kazan Tatar Türkleri, batıya olan yakınlıkları ile birlikte İstanbul, Hindistan ve Mısır'da ortaya çıkan dinî reformcu, modernist hareketlerden de çabucak etkilenmişler³⁷, bu sebepten ötürü Ceditçilik Hareketi, bu Türkler arasında dinî konular da ıslahatçı bir çizgide ilerlemiştir. Tatarları başlarda Kazak ve Kırgız bozkırlarına girişte ve göçebeleri İslam dini yoluyla ehlileşirmede bir vasıta olarak gören Çarlık Rusya'sı idaresi daha sonra işin mecrasının değişmeye başlaması ve yayılmayı ve kolonize etmeyi planladığı Orta Asya bölgesinde kendi aleyhine bir muhalefet ortaya çıkarma ve bu muhalefetin yine aynı Tatarlarca Rusya'nın Heartland'ı haline gelmiş olan Kazan ve Astrahan'a taşınma ihtimali sebebiyle dikkatle izlemeye ve hareketlerini kısıtlamaya başlamıştır. Çarlık Rusya'sının yürüttüğü kültür politikası Orta Asya'daki Türk boyları arasında müşterek dil ve kültüre dayanan birlik fikrinin ve milli şuurun oluşmasını öngörmediği ve istemediği için, bu durumu ortaya çıkaracak eğitim faaliyetleri mümkün mertebe engellenmeye ve farklı bir yöne kanalize edilmeye çalışılmış,³⁸ zaman içinde de bunda başarılı olunmuş, hareket tavsatılmıştır. Çünkü askeri yönden olmasa da bu yayılmanın olabileceği yerler Rusya'nın stratejik yumuşak karnı olan ve ülkenin kalbi sayılan Moskova bölgesine Avrupa'ya göre daha kolay erişim imkânı veren Orta Asya, Kazak bozkırı, Kazan bölgesi ve Kafkaslar Ural Dağları eksenine olduğundan Çarlık Rusya'sı bu bölgede kendi stratejisini zayıflatacak muhalif bir unsur istememiştir. Bu sebepten dolayı yenilikçi eğitim hareketi sürekli yakından takip edilmiş, mecrasından saptırılarak ve müdahale edilerek milli-dini benliği muhafaza eden bir yapıdan gerekli düzenlemeler yapılarak zaman içinde uzaklaştırılmıştır. Çünkü Rusya Avrupa Rusya'sına göre bu bölümde daha savunmasızdır, daha önce Hunlar ve Moğollar ve Altınordu örneğinde olduğu gibi, önünde Pripyat Bataklığı, ilkbahar ve sonbaharda ortaya çıkan çamur denizi vb. coğrafi engeller olmadığından bu bölgeden gelecek saldırılara açıktır. Keza bu bölge Rusya'nın stratejik omurgasını oluşturan ve doğal savunma hattı görevini gören

Kafkas-Ural dağ sırasının savunmasız olan yan kısmında erişime de imkân vermektedir. Bu bölgeyi tutan güç Rusya'nın omurgasını ele geçirdiği için onu Asya bölgesinden izole edip Avrupa Rusya'sına hapsedebilecektir, bu da Rusya'nın Moskova Knezliği dönemine geri dönmesi, hammadde kaynağından yoksun kalması demektir.

Bu strateji-jeopolitik temelli değerlendirme Çarlık Rusya'sının Ceditçiliği neden yakından takip ettiğinin ve Azerbaycan ve Kazak Türkleri arasında yayılan Ceditçilik hareketinin niteliğini, Ceditçiliğin bu kollarında, coğrafi yakınlığında etkisi ile Rus tesirinin daha fazla hissedildiği modernist bir yapıya hızla dönüşmesini etkileyen sebeplerden birine ışık tutacaktır. Bu kapsamda özellikle Azerbaycan'da, Çarlık yönetimi biraz daha ılımlı bir tutum takınmış, Ceditçilere ve benzer gruplara bir takım ayrıcalıklar tanımış ve bu şekilde kendine bağladığı yerli aristokrat kesimin ve tâcir sınıfının çocuklarına gerek müfredatını yönlendirdiği ve daha sonra bizzat belirlediği Cedit okullarında ve Rus mekteplerinde okumalarını teşvik etmiş³⁹ ve Batı medeniyetini daha yakından tanıma fırsatını bulmalarını ve bu sayede de kültürel olarak asimile olmalarını sağlamaya çalışmıştır.⁴⁰ Bu çocuklar, Rus dili ve edebiyatını bilen, Batı ile temasa geçmiş, yeni bir dünya görüşüne sahip aydın bir tabakanın oluşmasını sağlamışlardır.⁴¹ Tabii tüm bunlar olurken ilk kuşak Ceditçilerin ideallerinden de kopmuş ve hızla uzaklaşmışlar, kendilerini Batı ve Rus kültür ve tekniğinin büyümesine kaptırmışlardır.

Kafkaslar ve Kazak-Kırgız Bozkırında durum bu yönde gelişirken Orta Asya'nın güneyi, Buhara ve Semerkant gibi önemli merkezlere bakıldığında, Rus işgalinin ve gerek kötü hatıraları gerekse de travmalarının oldukça yeni olması, coğrafi ve kültürel açıdan Avrupa Rusya'sı ve Kafkaslara uzak olması sebebiyle buradaki Ceditçilik hareketinin değişmesi ve heyecanını kaybetmesi sürecinin daha yavaş geliştiği, hatta bir sonraki bölümde değinilecek olan İstiklalcilik-Basmacı İsyanı'nın önce kontrol altına alınması ve sonra bastırılmasından sonra ancak mümkün olabildiğini görmekteyiz.

Bu bölgedeki yenileşme talebi, Ceditçilik akımının, ne kadar uzakta kalsa ve ekonomik açıdan bir çöküş yaşasa da, Çarlık Rusya'sının diğer bölgeleri ile hemen hemen eş zamanlı olarak 19. Yüzyılın başında ortaya çıktığı; kültürel ve coğrafi yakınlık sebebiyle Tatar toprakları, Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan'daki reformist akımlardan etkilendiği görülmektedir. Bölgede Ceditçilik hareketinin ilk tohumlarını atan Abdünnasîr Kursavî ve Şehâbeddin Mercanî gibi Tatar reformcuların bu sahadan etkilendiklerini de eklemek yerinde olacaktır.

Kazan'da Türkistan bölgesinde, Osmanlı Devletinde, Kırım'da, Azerbaycan'da, Hicaz'da ve Hindistan'da yenilikçi fikirlerin aydınlar aracılığıyla geniş bir coğrafyaya yayılması ve toplumu etkilemesi, başlangıçta İslâmî reform şeklinde ortaya çıkan Ceditçilik hareketinin zamanla kültür ve eğitimle ilgili bir harekete dönüşmesini sağlamış, 20. Yüzyılın başlarında da bu hareket, siyasi bir nitelik kazanmıştır.⁴²

Rus İstilasası ve sonrasında yaşanan maddi ve manevi şoktan sonra Orta Asya'da 1900'lü yılların başında Ceditçiler ve onların yaptıklarını en basit tabiri ile "Batı Hayranlığı" veya "Dinden çıkma" olarak niteleyen Kadimciler⁴³ diye adlandırılan iki ana fikir akımı mevcuttu⁴⁴ ve iki akım kıyasıya rekabet halinde idi. Bu noktada da bölgede Rus istilasasının kolaylaşmasına imkân veren iç mücadele alışkanlığı yeniden kendini belli etmiş oluyordu. Öyle ki ana hedef Rus yayılmacılığı olması gerekirken "onların hayranı" olan Ceditçilerle uğraşmanın sonucun değişmesinde pek bir faydası olmayacağı salim kafayla düşünüldüğünde elde edilebilecek bir sonuçtu.

Orta Asya genelinde birbiri ile kıyasıya rekabet eden bu iki akımdan birisi olan Ceditçilik ve özellikle eğitim alanında Batı Dünyasını yakalayabilmek ve kültürel ve manevi varlığını koruyabilmek için onların bilim ve eğitim alanlarındaki uygulamalarını benimsemek gerektiğini, bu yeni uygulamaları almak ve kullanmak gerektiğini savunduğu için Yeni Usul-

Yöntem, olarak da adlandırılan Usul-u Cedit akımı, gerek mevcut durumu savunan Kadimcilere⁴⁵ alternatif olarak tüm İslam aleminde görülen yenileşme hareketinin Türkistan versiyonu olması, gerekse Türkistan-Orta Asya topraklarında meydana gelen sosyo-kültürel dönüşümü⁴⁶ ifade etmesi açısından daha dikkat çekici olmuş ve mesajı ve uygulamalarının (Hece-Avaz sistemi ile öğretim, hijyenik ortamlarda okuma-yazma öğretilmesi vb.) daha sonra en radikal kesimlerce dahi kabul edilmesi ve kullanılması sebebiyle Kadimcilere nazaran daha fazla ilgi çekmiştir.⁴⁷

3. SONUÇ

Orta Asya bölgesinde fikri manada Rönesans ve Reform benzeri bir hareket olarak ifade edilebilecek Ceditçilik kavramının bir fikir akımı olarak ortaya çıkışındaki temel sebep, Orta Asya bölgesi ve toplumlarının her alandaki geri kalmışlığına çareler aranması ve çare olarak da sebep olan yapıların değiştirilme ihtiyacının aydınlar tarafından dile getirilmesidir.⁴⁸ Çünkü İslam dini eğitime, halk arasındaki tabiri ile okumaya büyük önem veren bir inanç sistemidir ve bunu hakkıyla yerine getirdiğini düşünen ama neden rakiplerine üstün gelemediğini açıklamakta kendi içinde çelişkiye düşen 19. Yüzyıl İslam dünyası içine düştüğü onur kırıcı durumdan kurtulmak için kendisine çıkış yolları aramaktadır; işte Orta Asya’da da değişim ve gelişim isteyen tüm bu düşünce akımlarının hepsine “yeni” anlamında olan “Cedit”, bu fikirleri savunanlara da “Ceditçi” denilmiştir.

19. Yüzyılın son çeyreğinde Orta Asya topraklarında yaşayan ama Rus idaresini farklı şekil ve düzeylerde tecrübe eden toplumlar ve onların fikir adamları, içinde buldukları durumu sorgulamaya başlamış, içine düşülen bu durumdan kurtulabilmek siyaset, iktisat, strateji, bilim ve eğitim alanlarında çıkış yolları aramaya başlamışlardır. İşte 19. Yüzyılın ikinci yarısında bölgeye de etki eden Modernleşme hareketi bu çözümlerden en önemlisidir.⁴⁹

Reformcu grup mevcut duruma düşülmesine sebep olarak gördükleri uygulamalar yerine Batı Dünyasının uyguladığı yöntem ve uygulamaları benimsemeyi ve içselleştirmeyi tartışmaya başlamışlar, bu tartışmalar sonunda yeni fikirler ortaya çıkmış, değişimi simgeleyen bu düşünce tarzlarına genel manada Ceditçilik denilmiştir.⁵⁰ Mevcut durumlarından kurtulmak için yenilik yapılmasını isteyenler için öncelikle eğitimden kaynaklandığını düşündükleri için hemen her fırsatta medreselerin ıslahının gerekliliğini savunmuşlardır. Çünkü tüm bu sayılanların yapılabilmesi için öncelikle kendini iyi yetiştirmiş, bilgili bir nesle ihtiyaç olduğunu fark etmiş ve bu duruma dikkat çekmeyi kendilerine bir borç, hatta vazife bilmişlerdir. Dönemin Ceditçi yayınlar yapan bir gazetesinde bu durum şu ifadeler ile dile getirilmiştir: “Bu gazeteyi yayınlamayı başardığımız günden beri asıl amacımız ilmi geliştirmek olmuştur. Bunun için de medreselerin ıslahı gereğini savunduk.”⁵¹

Yenilik taleplerinin ilk önce eğitim sahasında çıkmasının en büyük sebebi Türkistan medreselerinin gündelik ihtiyaçları karşılamaktan uzak kalması ve sadece dini eğitim vermeleridir.⁵² Orta Asya’da ortaya çıkan bu reformcu grubun dünyanın diğer bölgelerinde meydana gelen gelişmeler ile temas kurmaya başlamasıyla, kendilerini diğer bölgelerdeki insanlar ile kıyaslama imkânı bulmuş, bu kıyaslama eğitim alanında yenilikler yapılması gereğini ortaya çıkarmıştır.

Ceditçilik hareketi Türkistan’daki değişim sürecini ifade etmektedir. Değişimi hedefleyen fikirlerin yayılmaya başlamasının hemen ardından, eski güçlerini kaybedeceklerini düşünen kesimler muhalefet göstermeye başlamışlar ve bu reaksiyon eski usul ve geleneklerin terk edilmemesini savunan “Kadimciler” denilen karşıt grubun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gerçi Kadimciler eskiden beri var olan bir kesimi ifade etmekte ise de, siyaseten bir alternatif olarak ortaya çıkmaları Ceditçilik akımının yayılmasından sonra olmuştur.

Topluma bir kere nüfuz ettikten sonra Ceditcilik merkezden çevreye doğru dalgalar halinde yayıldı ve ayrımcı ve dışlayıcı bir entelektüel hareket olarak gözükmedi. Fakat Ceditcilik'te başlangıç döneminde her ikisi de içtihadı dayandığı için ayırt edilmesi zor olan iki ayrı form bir arada bulunuyordu: İslam'ın katı ve tavizsiz yorumunu kabul eden yaklaşım ve laik Panislamizm, Ceditçiliğin özündeki bu çift başlılık 1918'den sonra Ruslarla uzlaşmayı seçenlerle, Basmacıları destekleyenlerin ortaya çıkmasıyla kati surette günyüzüne çıktı.⁵³ Zaten sayılan bu iki ana mecraya ek olarak Rus İmparatorluğu genelinde her biri kendi yerel sosyal problemlerinden neşvü nema bulan pek çok farklı Ceditcilik türleri vardı. Bu da tüm Rusya genelinde girişilen birçok çabanın başarısız olmasıyla ve ayrıca ortak bir edebiyat dili veya tüm grupları temsil eden bir siyasi hareket yaratma çabalarının akim kalmasıyla sonuçlandı.

Tüm bunlardan da anlaşılacağı üzere Orta Asya Ceditcilik şahsında kişileştiren Behbudi'nin deneyimi oldukça istisnai bir durumdu çünkü kendisi 20. Yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkan Ceditcilik hareketinin en önemli şahsiyetlerinden biriydi. Yaşadığı devrin önemli bir şahsiyetydi, çünkü kendinden bir kuşak önce yaşamış olan hemşerilerinin anlayabilmesinin imkânsız olduğu bir dünyayı tecrübe etmekte ve daha önce varolmayan iletişim ve organizasyon türleri ile karşılaşmakta ve onları kullanmaktaydı. Behbudi'nin bilimsel kariyeri Orta Asya'da yaşanan Müslüman kültürel reformunun karşılaştığı ve ortaya çıkardığı tüm zıtlık ve paradoksları bünyesinde barındırıyor gözükmektedir. Her ne kadar yeni kültürel yapı ve formların alınması ve uyarlanmasını savunsa da geleneksel sözlü kültüre bir yakınlığı vardır çünkü bu sistemden gelmekteydi. İdealize ettiği Ceditcilik genellikle Rus hâkimiyetine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır, Rus idaresine karşı bir tepki çıkışıdır ama bununla birlikte Müslüman toplumu ve onun eksikliklerini, hatalarını, aksayan yönlerini de acımasızca eleştirmekten de geri kalmaz. Bununla birlikte Ceditçiliği sadece Rus sömürgeciliğine karşı bir tepki veya Batının üstün tekniği ile meydan okumasına karşı bir milliyetçi refleks olarak kabul edersek ki bu tepki doğrudan sömürgecileri hedef alan bir tepkidir, bu vurgulanan noktaları paradoks olarak kabul edebiliriz. Fakat bu meydan okuma hepsine atfedilemez. Bundan ziyade Ceditcilik Rusya'nın bölgede izlediği kültürel politikalara ve Rus istilasının bölge genelinde ortaya çıkardığı sosyal ve iktisadi gelişmelerin eski kültür üretim yöntemlerini baskılaması ve yeni sistemlerin de ortaya çıkmasına engel olduğu bir ortamda meydana gelen gelişmelerin odak noktasında ortaya çıkan, oluşan bir harekettir. Bu açıdan Ceditcilik gerek sosyal gerekse de kültürel bir fenomendir.⁵⁴

Sonuç olarak; Ceditcilik, 19. Yüzyılda Batının, Aydınlanma ve onu takip eden sanayi devrimi sonucunda iyiden iyiye ortaya çıkan ezici gücünün Müslüman toplumlarında yol açtığı şokun (aynen Haçlı Seferleri ve Moğol İstilasının yaptığı gibi) sonucunda ortaya çıkan toparlanma ve düşkün halden kurtulma gayretlerinden biridir. Bu tür hareketler öncelikle Avrupa'yla ilk temas eden ve bu şoku 18. Yüzyıldan beri yaşayan Osmanlı Devletinde belirgin olarak ortaya çıkmış, Orta Asya ve Çarlık Rusya'sının Tatarlar vb. Müslüman gruplarında da ortaya çıkan benzer nitelikli hareketlere de emsal teşkil etmiştir. Bu hareketlerin (Jön Türkler⁵⁵ vb.) yoğunlaştığı İstanbul bir odak noktası olmuş ve daha sonra Orta Asya'da benzer yenileşme hareketlerini başlatacak kişiler ama uzun, ama kısa belirli bir süre burada bulunmuşlardır.

Ceditcilik açıkça ifade etmek gerekirse eskiyen ve köhneyen kültürel yapıyı reforme etmek için ortaya çıkan temelde iyi niyetli ve ilkeli bir harekettir ama bu hareketin başarıya ulaşması için yeterli olamaz, olmamıştır da. Her ne kadar köhne de olsa, yenileşme talep eden bireyleri yetiştiren kadim kültürden uzak yetişen kuşaklar hiç farkında olmadan bölgeye yerleşip sömürge idaresi kuran gücün istediği yönde evrilmeye başlamış, bir kültür melezi olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁶ Değişim döneminde yaygınca ifade edilen düşünce muasır medeniyete sahip milletin dilini öğrenmek, bu sayede de onların bilim, kültür, medeniyet alanındaki gelişmelerinden ve düşüncelerinden haberdar olmak ve azami faydayı sağlamaktır.

Fakat bunu yaparken o dille birlikte o kültürün unsurlarının da alınacağı idrak edilememiştir. Bunun sonucu da hızla ortaya çıkan bir farklılaşmadır.

Ceditcilik biraz acımasız bir tenkit olmakla birlikte başarısız bir harekettir.⁵⁷ Ortaya çıkan hareketi kontrol edecek bir kültürel merkezin olmaması ve bunun tesis edilememesi⁵⁸, bu hareketi herkesin kendini anlamak ve görmek istediği gibi tarif etmesi, kaybedilmiş olan özgürlük gibi hakları karşı tarafın itirazsız vermeyeceğinin ısrarla anlanmak istenmemesi, bunun farkına varılınca da hâkim güçle işbirliği yapılarak onun ikna edilebileceğinin umulması hareketin temel handikapları olmuştur. Birlik ve bütünleştiricilik iddiasında bulunurken, Basmacı/İstiklalcilik Hareketi gibi girişimleri dışlamak hareketi başarısızlığa mahkûm etmiştir. Hareket içindeki kişilerin şahsi çıkar, makam ve mevkiî mücadelesine girmesi de hareketi iyice baltalamıştır. Zaten Sovyet İdaresi yerini sağlamlaştırınca kendisine Orta Asya'daki hâkimiyetinin tesisinde en büyük yardımda olmasına pek aldırmadan bu grubu tasfiye etmeyi ihmal etmemiştir.⁵⁹

KAYNAKÇA

- “Abdürreşit İbrahim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <http://www.diyantislamansiklopedisi.com/abdurreşid-ibrahim/>, Erişim Tarihi: 23.08.2017.
- Akiner, Shirin (1995), *Sovyet Müslümanları*, Tufan Buzpınar-Ahmet Mutu (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Akyol, Taha (1980), “Esir Milletler ve Bağımsızlık Çağı”, *Milli Eğitim ve Kültür (Esir Türkler Özel Sayısı)*, Sayı: 7, Yıl: 2, s. 25-53.
- Andican, Ahat (2003), *Ceditizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 1. Baskı, İstanbul: Emre Yayınları.
- Arat, Reşid Rahmeti (1957), *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul: Matbuat, s. 380-393.
- Ayan, Ekrem (2015), *Modern Kazak Edebiyatının Öncüsü Ibray Altınсарın*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Ayna Dergisi (1913), “İlm-i Terekki”, Sayı: 10, s. 246.
- Baldauf, İngeborg (2001), “Jadidism in Central Asia Within Reformism and Modernism in the Muslim World”, *Die Welt des İslam*, New Series, Cilt: 41, Sayı: 1, s. 72-88.
- Bennigsen, Alexandre (1986), *Soviet Muslim Intelligentsia in Central Asia, Ideologies and Political Attitudes*, Ankara: Middle East Technical University Asian-African Research Group, No: 28.
- “Ceditcilik”, *Ana Britannica*, Cilt: 5, s. 434-435.
- Celal (1912), “İslah-ı Medaris”, *Buhara-i Şerif Gazetesi*, Sayı: 97.
- Çağatay, Tahir Vd. (1979), *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyet*, 100. Doğum Yılı Dolayısıyla, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Çakmak, Cihan (2014), “Gaspıralı İsmail’in Ceditçi Aydın Fatih Kerimî Üzerindeki Etkisi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 4, s. 284-293.
- D’Encausse, Helene Carrere (2009), *Islam and Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia*, Londra: I.B. Tauris.
- D’Encausse, Helene Carrere (1992), *Sovyetlerde Müslümanlar*, Adnan Tekşen (çev.), İstanbul: Ağaç Yayınları.
- Devlet, Nadir (1999), *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Devlet, Nadir (1988), *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ergün, Mustafa ve Barış Çiftçi (2016), “Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit Hareketi”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, s. 1-15.
- Erşahin, Seyfettin (1999), “Buhara’da Ceditcilik-Eğitim Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 1, Sayı: 3, Nisan 1999, s. 213-255.
- Gökalp, Ziya (1974), *Türkleşmek İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul: Türk Kültür Yayıncılığı.
- Gökğöz, Saime Selenga (2007), *Yevmifiy Aleksandroviç Malov İdil-Ural’da İslâm Karşısı Rus Misyon Siyaseti*, Ankara: Köksav.

- Göktürk, İsmail (2014), “Gaspıralı İsmail Bey’in (1851-1914) Kazanlı Âlimlerle Münasebetleri”, Ali Arslan, İbrahim Maraş, Recep Çelik ve Mehmet Kamil Berse (Ed.), Şehabeddin Mercani ve Kazan Kültürü, Kazanlı Yenilikçi Âlimler, Cilt: 1, İstanbul: Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı, s. 326-355.
- Guilfanov, Rim. “Jadidism, The Tatar Approach to Reforming Islam”, *Radio Free Europe/Radio Liberty* , <http://www.rferl.org/specials/50radioliberty/guilfanov-speech.asp/> , Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2018.
- Güngör, Ebubekir (2008), “Orta Asya’da Fikri Akımlar”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi.
- Güngör, Şule (1994), “Yanga Milli Yol (Yeni Milli Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshaki (İdilli)’nin Siyasi Görüşleri”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü.
- Hamşioğlu, Oğuz (2006), “Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Hannan, Şah Abdul (2017), “İslam in Russia and Central Asia”, Chapter 3- Muslim Revival Movement in Central Asia (1850-1920), http://www.2muslims.com/books/Islam_central_asia.pdf, Erişim Tarihi: 17 Haziran 2017
- Hatunoğlu, Nurettin (2010), “Buhara Hanlığının Son Emiri Alimhan ve Dönemi (1911-1920)”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hayit, Baymirza (1981), *Türkistan’da Ceditçilik ve Sonu*, Ankara: Milli Eğitim ve Kültür.
- Hıdıraliyev, Darhan (1997), “Türkistan’da Cedit Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Sayı: 2, s. 79-89.
- Hocayev, Feyzullah (1997), *Buhara İnkılabınının Tarihiğe Materyaller: Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yengı Mulahazalar*, D. A. Alimova, (hızl.) Taşkent: Fen Neşriyatı.
- Holdsworth, Mary (1959), *Turkistan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Khokand and Khiva*, Oxford: Central Asian Research Center.
- Kalkan, İbrahim (2000), “Sovyet Dönemi Öncesi Orta Asya Aydınları ve Değişim”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, s. 285-296.
- Kadyrov, Mederbek (2014), “Kırgızistan’da Ceditçilerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 17, Sayı: 45, s. 159-172.
- Kanlıdere, Ahmet (1997), *Reform Within Islam, The Tajdid and Jadid Movement Among The Kazan Tatars (1809-1917), Conciliation or Conflict*, İstanbul: Eren Yayıncılık, Middle Eastern and Balkan Studies 1.
- Kanlıdere, Ahmet (2005), *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah, Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları 298, Tarih Dizisi: 23.
- Kanlıdere, Ahmet (1995), “The Revitalizing Aspect of the Tatar Reform Movement”, *University Seminar for Studies in the History and Culture of the Turks*, New York: Columbia University.

- Kanlıdere, Ahmet (2013), “Sırât-ı Müstakîm Dergisi ve Buhara’da Uyanış (1909-1911),” *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul: s. 551-565.
- Kanlıdere, Ahmet (2004), “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:1, s. 149-181.
- Kanlıdere, Ahmet (2002), ”XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:18, s. 415-426.
- Kanlıdere, Ahmet (2010), “The Trends of Thought Among The Tatars and Bashkirs: Religious Reformism and Secular Jadidism vs. Qadimism”, *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK)/Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA)*, Cilt: 5, Sayı: 9, s. 48-63.
- Kanlıdere, Ahmet (1997), “Kazan Tatarları Arasında Tecdid ve Cedit Hareketi”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 46, s. 89-96.
- Kanlıdere, Ahmet (2004),“İslahatçı ve Ceditçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler”, Hakan Kırımlı vd. (Ed.), İsmail Bey Gaspıralı İçin, Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, s. 255-262.
- Kanlıdere, Ahmet (2005), “Dini Ceditçilikten Seküler Reformculuğa: İslahçı ve Ceditçilerin Zihni Serüvenleri”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt, II. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1339-1344.
- Kanlıdere, Ahmet (2003), “Ceditcilik ve Dini İslahçılık”, *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumu: Bildiriler*, Ankara: s. 92-96.
- Kanlıdere, Ahmet (1999), “Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketleri Hakkındaki Araştırmalara Genel Bir Bakış”, *Müteferrika*, Sayı: 19, s. 123-131.
- Kanlıdere, Ahmet (2003), “Tatar Ceditçiliğinin Kökenleri”, *Tatarlar ve Tataristan: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 1-6.
- Kasimov, Begali (1995), “XX. Yüzyıl Başlarında Türkistan'daki Ceditcilik Akımının Başlıca Özellikleri,” *Avrasya Etüdleri*, Cilt: 2, Sayı: 3, s. 88-97.
- Kazımoğlu, Samir (1996), “Ahmet Ağaoğlu'nun Dünya Görüşü”, *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu*, Kayseri: s. 355-361.
- Khalid, Adeeb (1998), *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley: University of California Press.
- Khalid, Adeeb (1994), “Printing, Publishing and Reform in Tsarist Central Asia”, *Journal of Middle East Studies*, Cilt: 26, Sayı: 2, s. 187-200.
- Khalid, Adeeb (1992), “Muslim Printers in Tsarist Central Asia: A Research Note,” *Central Asian Survey*, Cilt: 11, Sayı: 3, s. 113-18.
- Khalid, Adeeb (2001), “Osman Khoja and the Beginning of Jadidism in Bukhara”, Timur Kocaoğlu (ed.), *Türkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924/Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924 içinde* Ankara: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, Şafak Matbaası, s. 287-297.
- Kılıoğlu, Mehmet Erkan (1999), “Özbekistan’ın Siyasi ve İktisadi Yapısı (Tarihi Bir Yaklaşım)”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü.

- Kınacı, Cemile (2016), “Kazak Aydını Mirjakıp Duvlatulı’nın (1885-1935) Balkıya (1922) Tiyatro Eserinde Ceditçi Düşünce ve Dönemin Sosyal Meseleleri”, *Gazi Türkiyat, Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18, s. 171-194.
- Konçak, İbrahim (2013), “Ceditcilik Hareketi ve Türkistan-Osmanlı Devleti İlişkileri”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 105-114.
- Kuran, Ercüment (1996), “Milli Mücadele Yıllarında ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Ahmet Ağaoğlu”, *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu*, Kayseri: s. 431-434.
- Kurat, Akdes Nimet (1966), “Kazan Türklerinin “Medenî Uyanış” Devri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3-4, s. 95-194.
- Landau, Jacop M. (1995), *Pan Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Londra: Hurst Company.
- Lazzerini, Edward J. (1973), “Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1879-1914”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, University of Washington.
- Maraş, İbrahim (2002), *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul: Ötüken Yayınları No:535, Kültür Serisi: 231.
- Mektepov, Amankos (2004), “İsmail Bey Gaspıralı ve Kazaklar”, Hakan Kırımlı (ed.), **İsmail Bey Gaspıralı İçin** içinde Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No: 9, s. 643-654.
- “Muhammed Ayaz İshaki İdilli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (2000), Cilt: 21, s. 474-476.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoi Imperii**, 3. Seri, Cilt 25/1, No. 26803.
- Rashid, Ahmed (1994), *The Resurgence of Central Asia Islam or Nationalism?*, Londra: Oxford University Press.
- Roy, Oliver (2000), *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Mehmet Morali (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, Yaşadığımız Dünya Dizisi: 25.
- Rowe, Timothy Jack (2015), “Ishans, Dervishes and Vast Army of Murids: Towards a Holistic View of Nineteenth Century Central Asia”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, University of Wisconsin.
- Schamiloglu, Uli (2001), “Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924” Timur Kocaoglu (ed.) *Studies in Honour of Osman Khoja/Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 içinde*, Haarlem: SOTA, s. 347-368.
- Tanör, Bülent (1999), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 4. Baskı, İstanbul: YKY Yayınları, Cogito No: 69.
- Taymas, Abdullah Battal (1966), *Kazan Türkleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 15.
- Temizkan, Abdullah (2002), “Usul-u Cedid ve Tatar Burjuvazisi”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 69, s. 73-77.
- Togan, Ahmet Zeki Velîdi (1981), *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul.

- Tutar, Hüseyin (2005), “Kırgızistan’daki Son Gelişmeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 3, s. 169-181.
- User, Hatice Şirin (2006), *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Ankara: Akçağ Yayınları, s.319.
- Uzun, Turgay (2001), “Türkiye Dışındaki Aydınların Türk Milliyetçiliği İdeolojisine Katkıları”, *Türk Yurdu*, Cilt: 21, Sayı: 161, s. 13-24.
- Vurgun, Seda Yılmaz (2014), Türkistan’da “Ceditçilik Hareketinin Etkisinde Tiyatro”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 2, s. 219-232.
- Yarkın, İbrahim (1964), “Türkistan Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış”, *Türk Kültürü*, Yıl: 2, Sayı: 18, s. 137-145.
- Yelok, Veli Savaş (2014), “Feyzullah Hocayev ve Cedit Hareketi”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, Eskişehir: 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı, s. 423-428.
- Yılmaz, Yalçın (2014), “İşgal Döneminde Türkistan’da Rus Dil Planlaması ve Cedit Hareketi”, *The Journal of Academic Social Sciences*, Sayı: 29, s. 339-349.
- Zenkovski, Serge A. (2000), *Rusya’da Türkçülük ve İslam*, Ali Nejat Ongun (çev.), Ankara: Günce Yayınları.
- Zenkovski, Serge A. (1967), *Pan Turkism and Islam in Russia*, Cambridge, MA: Russian Research Center Studies, Harvard University Press.

NOTLAR

¹ Ceditcilikle ilgili daha fazla bilgi için bkz.

Begali Kasimov (1995), “20. Yüzyıl Başlarında Türkistan’daki Ceditcilik Akımının Başlıca Özellikleri” *Avrasya Etütleri Dergisi*, Cilt:2, Sayı:3, s. 88-97.

İbrahim Maraş (2002), “Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)”, Ötüken Yayınları No:535, Kültür Serisi: 231, İstanbul.

Serge A. Zenkovski (2000), *Rusya’da Türkçülük ve İslam*, Ali Nejat Ongun (çev.), Ankara: Günce Yayınları, s. 76-86.

Serge A. Zenkovski (1967), *Pan Turkism and Islam in Russia*, Russian Research Center Studies, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Adeeb Khalid (1998), *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley, CA: University of California Press.

Adeeb Khalid (1994), “Printing, Publishing and Reform in Tsarist Central Asia”, *Journal of Middle East Studies*, Cilt: 26, Sayı: 2, s. 187-200.

Adeeb Khalid (1992), “Muslim Printers in Tsarist Central Asia: A Research Note,” *Central Asian Survey*, Cilt: 11, Sayı: 3, s. 113–18.

Adeeb Khalid (2001), “Osman Khoja and the Beginning of Jadidism in Bukhara”, Timur Kocaoğlu (ed.), *Türkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924/Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924 içinde (287-297)*, Ankara: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, Şafak Matbaası.

Ahat Andican (2003), *Ceditizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 1.Baskı, İstanbul: Emre Yayınları.

Ahmet Kanlıdere (1997), *Reform Within Islam, The Tajdid and Jadid Movement Among The Kazan Tatars (1809-1917), Conciliation or Conflict*, İstanbul: Eren Yayıncılık, Middle Eastern and Balkan Studies 1.

Ahmet Kanlıdere (2005), *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah, Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları 298, Tarih Dizisi: 23.

Ahmet Kanlıdere (1995), “The Revitalizing Aspect of the Tatar Reform Movement”, *University Seminar for Studies in the History and Culture of the Turks*, New York: Columbia University.

Ahmet Kanlıdere (2013), “Sırât-ı Müstakîm Dergisi ve Buhara’da Uyanış (1909-1911)”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul: s. 551-565.

Ahmet Kanlıdere (2004), “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:1, s. 149-181.

Ahmet Kanlıdere (2002), “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:18, s. 415-426.

Ahmet Kanlıdere (2010), “The Trends of Thought Among The Tatars and Bashkirs: Religious Reformism and Secular Jadidism vs. Qadimism”, *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK)/Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA)*, Cilt: 5, Sayı: 9, s. 48-63.

Ahmet Kanlıdere (1997), “Kazan Tatarları Arasında Tecdid ve Cedit Hareketi”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 46, s. 89-96.

Ahmet Kanlıdere (2004), “İslahatçı ve Ceditçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler”, Hakan Kırımlı vd. (Ed.), *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, s. 255-262.

Ahmet Kanlıdere (2005), “Dini Ceditçilikten Seküler Reformculuğa: İslahçı ve Ceditçilerin Zihni Serüvenleri”, Ankara: *XIV. Türk Tarih Kongresi*, II. Cilt, II. Kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1339-1344.

Ahmet Kanlıdere (2003), “Ceditcilik ve Dini İslahçılık”, *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumu: Bildiriler*, Ankara: Türksoy Yayınları, s. 92-96.

Ahmet Kanlıdere (1999), “Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketleri Hakkındaki Araştırmalara Genel Bir Bakış”, *Müteferrika*, Sayı: 19, s. 123-131.

Ahmet Kanlıdere (2003), “Tatar Ceditçiliğinin Kökenleri”, *Tatarlar ve Tataristan: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 1-6.

Helene Carrere D’Encausse, *Islam and Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia*, Londra: I.B. Tauris, 2009.

Helene Carrere D’Encausse (1992), *Sovyetlerde Müslümanlar*, Adnan Tekşen (çev.), İstanbul: Ağaç Yayınları.

Mehmet Erkan Kılıoğlu (1999), “Özbekistan’ın Siyasi ve İktisadi Yapısı (Tarihi Bir Yaklaşım)”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, s. 43-50.

Abdullah Temizkan (2002), “Usul-u Cedit ve Tatar Burjuvazisi”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 69, s. 73-77.

² Maraş, s. 31-32.

³ “Her alanda Batıdan daha üstün olduklarına inanan Osmanlılar, Lale Devri ile birlikte Batıyı izlemeye başlayarak askerî alandaki yenilikleri yakalamaya çalışmışsa da ancak III. Selim devrinde Osmanlı sistemi Batı’nın üstünlüğünü kabul ederek askerî alanda cidden Batı’yı örnek almayı kabul etmiştir.” Oğuz Hamşioğlu (2006), “Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, s. 64.

⁴ “19. Yüzyılda Batı Avrupa Sanayi Devrimini gerçekleştirmiş ve modernleşerek dünyanın “öteki” kısmı üzerinde baskı kurmaya başlamıştı. Avrupa modernleşmesi kendi dışındaki dünyaya hâkim olan başlıca güçler olan Osmanlı, Rusya, İran ve Japon imparatorluklarında çeşitli ad ve biçimlerde siyasal reformlar ve sosyal hareketler şeklinde kendini göstermiştir.” Yalçın Yılmaz (2014), “İşgal Döneminde Türkistan’da Rus Dil Planlaması ve Cedit Hareketi”, *The Journal of Academic Social Sciences*, Sayı: 29, s. 345.(339-349)

⁵ “...Avrupaî toplumsal ve siyasî gelişmeyi öne çıkaran düşünce tarzına meylettirici Cedit hareketi bütün Türk dünyasında birbirine benzeyen yenileşme akımlarını tetiklemiştir. Türk dünyasının tüm ülkelerinde Ceditçi düşüncenin varyant deneyimlerini yaşamıştır: Kırım, Azerbaycan, İdil-Urallar ve Türkistan. Önceleri, modern eğitim-öğretim metotlarının halka benimsetilmesi ekinde başlayan Cedit Hareketi ve Avrupa kaynağından hareketle modernleşme cereyanı, bir süre sonra eğitim-öğretim, matbuat-neşriyat, sanat-edebiyat-tiyatro, sosyal hayatı betimlemeye ve eleştirmeye imkân veren hayatın her katmanında kendisini göstermiştir.” Cihan Çakmak (2014), “Gaspıralı İsmail’in Ceditçi Aydın Fatih Kerimî Üzerindeki Etkisi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 4, s. 288-289. (284-293)

“Batı’nın Müslümanlar üzerindeki hâkimiyetini kırma ve kalkınma düşüncesi dönemin Müslüman aydınları tarafından tartışılmalı bir olgudur. İstanbul’da Islahat, Tanzimat ve Asrileşme kavramları tartışılırken esas üzerinde durulan nokta eğitim meselesiydi. İşte bu coğrafyada da Gaspıralı İsmail Bey Türkistan halkının kurtuluş reçetesini eğitimde yeni bir usule geçmek olarak görüyordu.” Yılmaz, s. 345.

⁶ Ziya Gökalp (1974), *Türkleşmek İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul: Türk Kültür Yayını, s. 12.

⁷ Baymirza Hayit (1981), *Türkistan’da Ceditçilik ve Sonu*, Ankara: Milli Eğitim ve Kültür, s.4.

⁸ “Fergana Vadisi Orta Asya’nın incisidir. Fergana tarihi anlaşılmasın Orta Asya Tarihi eksik kalır. Tien Şan (Tanrı) Dağlarının yükseltilerinin bitmesiyle yavaş yavaş Fergana Vadisine giriş yapılır... Celalabad, Üzgen ya da Özgen (Bir zamanlar Karahanlı Devleti’nin başkenti) ve 2003’te 3.000 yılı kutlanan tarihi Oş kenti bu bölgenin en önemli üç şehridir. Buradaki halkın yaşam tarzı kuzeydekilerden önemli ölçüde farklılık gösterir. Fergana Vadisine inildiğinde farklı bir kültürel ortamla karşılaşılır. İslam, geleneksel yaşam tarzına sahip olan bu bölge ahalisinin gündelik hayatına derinden tesir etmiştir. Yetmiş yıllık Sovyet politikası ve uygulamalarına rağmen, güneydeki halk ile kuzeydekilerin yaşam tarzı arasındaki farklılık hemen anlaşılır. Bunun temel nedenlerinden biri ve belki de en önemlisi, sınırların olmadığı dönemde Buhara, Semerkant gibi tarihi İslam kentlerinin çekim alanları ile bütünleşmiş olmasıdır.” Hüseyin Tutar (2005), “Kırgızistan’daki Son Gelişmeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 3, s. 174. (169-181)

⁹ Hayit, s.4.

“1893’te Gaspıralı Orta Asya’ya bir gezi yaparak eğitim reformu konusundaki düşüncelerini açıkladı. Böylece Kazak steplerinde ve Kuzey Orta Asya’nın bazı kentlerinde Tatarlar tarafından birkaç yeni reform okulu açıldı. 1897’de Andican’da, 1898’de Semerkant ve Tokmak’ta, 1901’de Taşkent’te ilk Usul-u Cedit okulları açıldı.” Farklı görüş için bkz. Mustafa Ergün ve Barış Çiftçi (2016), “Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit Hareketi”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, s. 7. (1-17)

¹⁰ Seyfettin Erşahin (1999), “Buhara’da Ceditcilik-Eğitim Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 1, Sayı: 3, s. 223. (213-255.)

¹¹ “Ceditçiliğin kökleri Rusların bölgeyi işgale başladığı 1860 yılına kadar gider. Hareket bu tarihlerde bölgenin İslami kimliğini Rus etkisinden ve müdahalesinden korumak isteyen bilim ve fikir adamları arasında doğmuştur.” Killioğlu, s. 40.

“Gaspıralı İsmail Bey’in yeni usulde okullar açması ve modern tarzda eğitimin inkişafa etkisine dikkat çekmesi, Şehabettin Mercani, Abdulnasır Kusravi, Kayyum Nasiri, Hüseyin Feizkhanov, Abay Kunanbayev gibi Türkistanlı yenilikçi aydınlarının gayelerinin İsmail Bek Gaspıralı’nın şahsında somutlaşmasına ve bu hareketi şekillendiren, zenginleştiren ve hayata geçiren İsmail Bey’in, düşüncelerinin Tercüman gazetesi vasıtasıyla bütün Rusya Müslümanları, Çin, Hindistan ve Osmanlı başta olmak üzere bütün Müslümanlar arasında yayılmasına olanak vermiştir. Bu sebeplerden dolayı Gaspıralı İsmail Bey’in Tercüman gazetesinin yayın tarihi olan 1883 tarihini Türkistan yenileşme hareketlerinin miladı olarak kabul etmek uygun olacaktır.” Darhan Hıdıraliyev (1997), “Türkistan’da Cedit Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Sayı: 2, s. 83. (79-89)

Edward J. Lazzerini (1973), "Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1879-1914," *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, University of Washington, s. 295-298.

Ceditcilik Ana Britannica’nın ilgili maddesinde şu şekilde tarif edilmektedir: “Rusya Müslümanları ve Türkleri arasında 19. Yüzyılın sonlarında başlayan eğitim ve kültür alanındaki yenileşme hareketi. Temelde modern eğitim kurum ve yöntemlerini yerleştirip, ulusal dili ve kültürü kurmayı amaçlamıştır. 1905 Devrimi izleyen yıllarda daha da yaygınlaşmış ve Rusya Müslümanlarının ulusal kimlik edinme çabalarında önemli rol oynamıştır. 19. Yüzyılın ikinci yarısında Rusya Müslümanları arasında okuryazarlık oranı oldukça düşüktü. Bu yüzden Usul-u Cedidin amacı temelde modern eğitim yöntemleriyle okuma-yazma öğretmek ve başıboş mahalle okulları yerine düzenli bir programa bağlı ilkokullar açılmasını sağlamaktı. Bu sayede öğrenciler sadece dini bilimleri değil fen bilimlerini de öğrenebileceklerdi. Ceditcilik başlarda sadece eğitimde reform hareketiydi. Ama asıl gelişmeyi yukarıda da değindiğimiz gibi 1905 Devriminden sonra gösterdi ve toplumsal ve siyasal bir harekete dönüştü. Ceditcilik Hareketi ilk olarak Kırım’da ortaya çıktı... Ceditçiler 1905 Devrimi desteklediler ve devrimden sonra kurulan Duma’ya temsilci göndermeyi başardılar... Fakat bu gidiş 1. Dünya Savaşı öncesinde bozulmaya başladı. 1912 yılında çok sayıda Ceditçi öğretmen tutuklandı, çünkü gerek bu öğretmenlerin gerekse de Usul-u Cedidi okullarının savunduğu fikirleri Çarlık Rusyası kendi bütünlüğüne ve egemenliğine yönelmiş bir tehdit olarak görüyordu ve yarayı iyice büyümeden kapatmayı istiyordu... Bunun üzerine faaliyetleri sıkı kontrol altına alınan Ceditçiler düşüncelerini yaymak için Orta Asya’nın Umğuzarlığı, Terakki, Yurt gibi yeni dergi ve gazeteler çıkarma yoluna gittiler. Yine bu sıralarda Cedit hareketi içinde Türkçülük, İslamcılık, Tatarcılık gibi akımlar özellikle de Türkiye’nin etkisiyle gelişmeye başladı. Yine Genç Türklerden (Jön Türkler) etkilenerek Genç Buharalılar, Genç Hiveliler, Genç Tatarlar Genç Sartlar gibi oluşumlara gidildi. Ceditçilerin bir bölümü 1917 Ekim Devriminde Bolşevikleri desteklediler ve devrimden sonra da bu desteğin karşılığı olarak Sovyet İdaresinin yönetim organlarında yer aldılar. Fakat Rusya Müslümanları ile ilgili konulara ulusal haklar açısından yaklaştıkları için parti ve yönetim kademelerinden uzaklaştırıldılar, 1938 yılında Stalin tarafından tasfiye edildiler.” Bkz. “Ceditcilik”, *Ana Britannica*, Cilt: 5, s. 434-435.

Ceditçilik Hareketi: Rusya Türklerinde XIX. yüzyılın ortalarında başlayan ve 1905’ten 1917 Bolşevik devrimine kadar devam eden dinde, eğitimde, içtimai ve kültürel, nihayet siyasallaşarak modernleşme projesidir. İdil-Ural’da bu hareket, başlangıçta din bilgini Abdunnasir Kursavi’nin (1765-1813) önderliğinde dinde reform hareketleriyle etkili olmaya başlamıştır. Kursavi’nin açtığı yenilik yolunu tarih ve din bilgini Şehabeddin Mercani (1818-1889) devam ettirmiştir. Mercani, Türk-Tatar millî bilincinin oluşmasında çok sayıda önemli eser yazmıştır. Onun bilhassa Tatar tarihini anlatan Müstefadü’l-Ahbâr fi Ahvâli Kazan ve Bulgar adlı eseri son derece önemlidir. Ceditçilik hareketi, dilci ve edebiyatçı Kayyum Nasiri (1894-1902), müftü Alimcan Barudî (1857-1921) ve tarihçi Rızaeddin Fahreddin gibi yenilik ve reform yanlısı kişilerin yaptıkları faaliyetler ve eserleriyle gelişme göstermiştir. Hatice Şirin User (2006), *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Ankara: Akçağ Yayınları, s.319.

“Orta Asya’daki Modernleşme hareketi Ceditcilik olarak bilinir. Volga-Ural ve Kırım Tatarları arasında reform hareketlerinden etkilenen (hepsinden önemlisi de Osmanlı imparatorluğundaki yenileşme hareketlerinden etkilenen) Ceditcilik İslam çerçevesinde geniş kapsamlı bir reform hareketini savunuyorlardı. Özellikle eğitim konusuna odaklanmışlardı. Gelenekleri ve adetleri de eleştiri süzgecinden geçiriyorlardı, bazen çok insafsızca da yapsalar da ama eleştirilerinin çıkış noktası İslam’dı. Onlara göre sadece saf ve gerçek İslam Müslümanları içinde buldukları kötü durumdan kurtarabilirdi.” Daha fazla bilgi için bkz. Khalid, “The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia.”

Ceditcilik; Tatarlar arasında ortaya çıkmış dini ve kültürel bir fenomendir. Daha sonra Orta Asya’ya ve diğer bölgelere yayılmıştır. Ceditcilik, Ceditizm, Usul-u Cedit (Yeni Usul/Method) tabirinden gelmektedir. Bu

metodun yeniliğinden kastedilen ise eğitim ve okullarda uygulanan yeni eğitim yöntemleridir. Ceditcilik eğitim vasıtasıyla toplumu aydınlatmayı öngörmekteydi, din konusunda fazlaca önerisi olmamıştır. Bununla birlikte Tatar akademik çevrelerinde Ceditizm’le ilgili en yaygın görüş; Ceditçiliğin İslam’ı modernize etmek isteyen reformist bir hareket ve İslam’ı sanayi toplumunu yakalamasında bir fırsat olarak görüyorlardı. Fakat bunu yaparken İslam kendi kültürel ve toplumsal yapısını da koruyacaktı. Ceditizm Tatarlar ve Orta Asya Müslümanlarının rasyonel olmayı ve rasyonaliteyi keşfetme süreci olarak tarif edilebilir. Ceditcilik: İslamiyet ve Batı kültürünü entegre etme çabasıydı. Rim Guilfanov(2004), “Jadidism, The Tatar Approach to Reforming Islam”, *Radio Free Europe/Radio Liberty* , <http://www.rferl.org/specials/50radioliberty/guilfanov-speech.asp/>, Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2018.

¹² Ceditcilik 19. Yüzyılın sonuna doğru Rusya Müslümanları arasında eğitim ve kültür alanında başlamış ve 1930'lara kadar sürmüştü. Seda Yılmaz Vurgun (2014), Türkistan’da “Ceditçilik Hareketinin Etkisinde Tiyatro”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 2, s.220. (219-232)

¹³ Maraş, s. 36.

“...Ceditçiliği ilk başlarda dini konulardan başlayıp eğitim alanına taşınan, daha sonra siyasi yönü öne çıkan millî ve dini değerlere dayalı hayatın bütün alanlarını kapsayan bir toplumsal hareket olarak değerlendirmek hiç de yanlış olmayacaktır.” Mederbek Kadyrov (2014), “Kırgızistan’da Ceditçilerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri”, *Dini Araştırmalar*, Cilt: 17, Sayı: 45, s. 161. (159-172)

¹⁴ “Sayılarının az olmasına rağmen geniş bir etkinliğe sahip Türk aydınları tarafından başlatılan Ceditcilik Hareketi çoğunlukla Ulema ve tüccarlardan oluşmuştu. Ceditçilerin genel özellikleri çift eğitilmiş olmalarıydı. Medresenin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu, Rusya veya Avrupa’daki okullardan birinde eğitim almışlardı.” Vurgun, s.220.

¹⁵ Kadyrov, s. 161-162.

¹⁶ “...dönemin modernleşme hareketlerinin hepsindeki ortak özellikleri kalın çizgilerle; “sanayileşme, eğitim ve siyasal katılımın tabana yayılması” diye ifade edebiliriz. Osmanlı İmparatorluğu’nun dışında kalan Türk ağırlıklı Müslümanlar ise (özellikle Rusya’nın terkinde olanlar) hem Osmanlı’dan hem de Rusya’daki gelişmelerden etkilenerek “muasır medeniyete” erişmek için yoğun çabalar göstermişlerdir. Bu yıllarda Türk Dünyası diyebileceğimiz coğrafyanın başlıca medeniyet merkezleri Kazan, Bakü ve İstanbul’dur. Buralardaki gelişmeleri yakından izleyen diğer etkili merkezler ise Buhara, Kahire, Saraybosna ve Bahçesaray olmuştur.” Yılmaz, s. 345.

¹⁷ “19.Yüzyıldaki Müslüman reform ve Rönesans hareketleri Rusya, Türkiye ve İran’dan gelen değişik düşünce ve doktrinlerden etkilendi. 18.Yüzyılın sonu ve 19. Yüzyılın başındaki dönemde Rusya’nın kendisi de devrim sonrası Fransız edebiyatının etkisinde kaldı. Rusya’nın idaresindeki Müslüman topraklarında demokratik düşünce modern Rus edebiyatının etkisiyle hızla yayıldı. Bu dönemde Pantürkist ve Panislamist görüşler de bölgede yayılmaya başladı. Bu sıralarda Orta Asya Müslümanları gençlerini Orta Asya ve Rusya’da Müslümanların gidebileceği yükseköğrenim kurumları olmaması sebebiyle İstanbul, Beyrut ve Kahire’ye gönderiyorlardı.” Şah Abdul Hannan, “Chapter 3-Muslim Revival Movement in Central Asia (1850-1920)”, *İslam in Russia and Central Asia*, http://www.2muslims.com/books/İslam_central_asia.pdf, Erişim Tarihi: 17 Haziran 2017, s. 11-14.

Dönemin teknolojik imkânları ve konjonktürel çalkantıları göz önüne alındığında bu dönemin aydınları aralarında bugün hala cesametini yeterince anlayamadığımız ölçüde muazzam bir iletişim ve işbirliği içindeydiler. Yılmaz, s. 345.

“Ceditçiliğin ana amaçlarından biri İslam dünyasının ama özellikle de Orta Asya bölgesini geri kalmış durumundan kurtarmak için akli egemen kılmak, bunun içinde Sünnî âleminde 10. yüzyıldan bu yana kapalı olan içtihad kapısını açarak, taklit çemberini kırmak, kalkınmanın ve ilerlemenin aracı olan eğitimi desteklemek için modern bilim ve dilleri incelemek, teknikle ilgilenmek ve genç Müslümanların bunların ışığında kurulacak yeni eğitim sistemiyle yetişmesini sağlamaktı.” Oliver Roy (2000), *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Mehmet Morali (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, Yaşadığımız Dünya Dizisi: 25, s. 69.

“Kırım ve Kazan Tatarları Cedit hareketinin öncüleridir. Tatarların öncülüğünü yaptığı bu hareket her şeyden önce Rusya Müslümanlarının hepsini eğitmeyi, Rus İmparatorluğu dâhilinde statü edinebilmek kendi kimliklerinin ve güçlerinin farkına varmalarını sağlamayı amaçlayan kültürel bir hareketti. Ekseni basın ve okuldu.” Roy, s. 70.

¹⁸ “Rusya’daki Müslüman Rönesans’ı Pantürkist ve Panislamist düşünceyi savunan bilim adamları tarafından başlatıldı. (Yusuf Akçura, Şehabettin Mercani, Abdulkayyum Nasiri, İsmail Gaspiralı, Abdürreşit İbrahim, Mehmet Emin Resulzade bunlar arasında sayılabilir.) Bu öncüler kültürel, dini ve siyasi sahalarda reform yapılmadan savundukları düşüncelerde bir ilerleme kaydedemeyeceklerinin farkına vardılar. Eğitim sistemi, dil ve kültürü modernleştirmek için verdikleri bu mücadele Usul-u Cedit Hareketi olarak bilinir... Cedit hareketi ayrıca

İslami batıl inanç, hurafe ve önyargılardan kurtararak onu Kur'an ve Sünnet ışığında yeniden yorumlamayı da amaçlıyordu." Hannan, a.g.e.

"Kazalı âlimlerden Şehabeddin Mercani, Usul-u Cedidi kendisi başlatmamış olmakla beraber her türlü meşru yeniliğin destekçisi olmuştur." İsmail Göktürk (2014), "Gaspıralı İsmail Bey'in (1851-1914) Kazanlı Âlimlerle Münasebetleri", Ali Arslan, İbrahim Maraş, Recep Çelik ve Mehmet Kamil Berse (ed.), Şehabeddin Mercani ve Kazan Kültürü, Kazanlı Yenilikçi Âlimler, Cilt: 1, içinde (326-355), İstanbul: Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı, s. 343.

"Rus Müslümanları arasında ortaya çıkan reform düşüncesi ve hareketi 19. Yüzyılda tüm İslam âlemini saran ve en ünlü ismi Cemalettin Afgani olan büyük reformcu dalganın (Selefiye) bir parçasıdır." Roy, s. 69.

Usul-u Cedit Hareketinin önde gelen isimleri şunlardır; Abdurrahman Otuzimeni, Abdünnasır Kursavi, Ahmedcan bin Emirhan, Şehabettin Mercani, Şemseddin Muhammed Kültesi, Muhammed Necip Tünteri, Ziyaeddin Kemali, Alimcan Barudi, Musa Carullah Bigi, Rızaeddin Fahreddin, Abdullah Bubi, Hüseyin Feyizhani, Kayyum Nasri, Zeynullah Rasuli, Fatih Kerimi, Zahir Bigi, Abdürreşit İbrahim, Keşşaf Tercumani, Zakir Kadiri, Cemaeddin Velidi, Ahmed Hadi Maksudi, Ayaz İshaki (İdilli), Zeki Velidi (Togan), İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Mehmet Emin Resulzade, Abdurrauf Fitrat, Mahmud Hoca ibni Behbudi, Abdülgağaffaroğlu Settar Han, Muhiddin Hoca, Zakircan Furkat, İsmail Abidi (Gabitov), Nuşirvan Yavuşev, Muhammed Said, Abdulkadir Şakuri, Seyyid Ahmer Siddiki (Aczi), Hacı Müin (ibni Şükrullah), Abdürreşithanoğlu Münevver Kâri, Abdullah Evlani, Tora Cüneydulloğlu İshak Han, Aşurali Zahiri, Hamza Hakimzade Niyazi, Seyyid Ahmet Vasli, Abdullah Kadiri, Tavalla, Kâmi, Kışlat, Sadiki, Vasli, Abdülkadir Seyyah, Abdülhamid Süleymanoğlu (Çolpan), Mir Muhsin Şermuhammedov, Nezir Torakul, Taşpolat Narbutbekov, Ubeydullah Hocayev, Çokan Velikhanov, Mustafa Çokay, İslam Şahiahmedov, Mir Said Sultangaliyev. Yazarın Notu. Ayrıca bkz. Ergün ve Çiftçi, s. 5.

¹⁹ "Gaspıralı İsmail, 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın ilk yarısında Kırım'dan Tataristan, Azerbaycan ve Özbekistan'a kadar etkileri olmuş, Usul-u Cedit denilen öncelikle eğitim alanında bir yenilik hareketi olarak başlayan daha sonra ise kültürel ve siyasi alanda etkileri görülmüş bir hareketin öncüsü olarak tarihe geçmiştir." Yılmaz, s. 346.

²⁰ "Gaspıralı Orta Asya'da yaşayan Türk boylarıyla da sıkı bir irtibat halinde idi." Vurgun, s. 222.

²¹ "...Gaspıralı eğitim sisteminin reformu için özel bir çaba harcadı. Rusya'da Buhara Medresesinin sistemi temel alınarak kurulmuş eğitim sistemi zamanın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktı. Modern bilgi ve teknoloji yoktu. Araştırma yapma fırsatı da yoktu. Bu yüzden Gaspıralı tüm eğitim sisteminin yeniden yapılandırılmasını savunuyordu. O İslami bilgiyi modern bilim ve teknolojiyle desteklemek istiyordu. Gaspıralı ve onun takipçilerinin gayretleriyle Orta Asya genelinde 5.000 kadar Usul-u Cedit okulu açıldı." Benzer görüş için bkz. Hannan, a.g.e.

"Gaspıralı, özellikle Tatarlar arasında yayılan, yer yer Kazakistan'da ve Maverayennehir'de de görülen bir reformcu okullar ağı kurmuştu. 1916'de imparatorlukta 5.000 Cedit okulu vardı. 1897 nüfus sayımı sonuçları da başarılı olduğunun göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu nüfus sayımına göre Tatarların okuma yazma oranı %20.4, Ruslarınki ise %18.3 idi." Benzer görüş için bkz. Roy, s. 70.

²² Cemile Kınacı (2016), "Kazak Aydını Mirjakıp Duvlatulı'nın (1885-1935) Balkıya (1922) Tiyatro Eserinde Ceditçi Düşünce ve Dönemin Sosyal Meseleleri", *Gazi Türkiyat, Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18, s. 172. (171-194)

²³ "Dini düşüncenin yenilenmesi için önce eğitim kurumlarının yenilenmesi gerekiyordu. Bu bağlamda İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914) 1884'te açtığı ilk Cedit okuluyla İdil bölgesi ve Türkistan'da 19. Yüzyılın ortalarında başlayan Ceditçilik hareketi hız kazanmıştır. Ceditçilik fikri ve bu hareketin bir parçası olan Usul-i Cedit okullarının yayılmasında Gaspıralı'nın çıkarttığı Tercüman gazetesi de çok etkili olmuştur. Kısa bir süre sonra da bu hareket, Münevver Kâri (1878-1931), Mahmud Hoca Behbudi (1875-1919) gibi Türkistanlı Ceditçilerin yeni usuldeki okulları açmasıyla Türkistan'da yayılmaya başladı." Bkz. Maraş, s. 38. ; Benzer görüş için bkz. Nadir Devlet (1999), *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 44. ; Kınacı, s. 173.

²⁴ Ahmet Zeki Velidi Togan (1981), "Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi", İstanbul: s. 555-557.

²⁵ "Gaspıralı'nın tanımlamasına göre Usul-u Cedit'in temel unsurları şunlardır;

- Eski harf usulünden, ses (avaz) usulüne geçme,
- İmtihan sisteminin kullanılmaya başlanması,
- Öğretim yılının sınırlarının belirlenip bunun da iki döneme ayrılması,

- Öğrencilere kendi anadillerinde okuma-yazmanın öğretilmesi,
- Ders programlarında din bilimlerine ek olarak fen bilimlerinin de okutulması,
- Sınıflara bölünme esasının getirilmesi,
- Okullarının fiziki şartlarının iyileştirilmesi ilk akla gelenlerdir.”

Bkz. Maraş, s. 40-41.

²⁶ 1905 Devrimi ile Rus kamuoyuna bazı haklar tanınmış, kısmen bir özgürlük ve idari reformlar ortamı oluşmuştur. Aynen Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Fermanından sonra olduğu gibi. Bu konuda ve Çarlık hükümeti tarafından hazırlanan Manifesto için (Tam adı Devlet Düzeninin Geliştirilmesi, İyileştirilmesi Üzerine 17 Ekim 1905 Tarihli Manifesto) bkz. Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoi Imperii, 3. Seri, Cilt 25/1, No. 26803.

²⁷ “Türkistan Müslümanları...16. Yüzyıldan itibaren içinde buldukları taassup ve yozlaşmadan çıkamamışlar, bağımsızlıklarını kaybetmiş ve Rusya’nın uyruğu haline gelmişlerdi. Müslümanların içinde bulunduğu bu atalet ve cahillik Rusya’nın işine gelmişti. Rusya, Müslümanları asimile etmek, eğitimsiz bırakmak, siyasi amacı olmayan Müslümanlar haline getirmek ve bir aydınlanmanın oluşmasını engellemek için her türlü tedbiri almıştı. Ceditcilik hareketi böyle bir ortamda ortaya çıkmıştı.” Vurgun, s. 220.

²⁸ Kadyrov, s. 160-161.

²⁹ Hıristiyan Tatarlara “Kreşin” denilmektedir.

“Kuzeyde, Hıristiyanlaşmış Türklere “Kireşin” denilmektedir. Bu zümre için, “Rus misyonerlerinin dinî propagandasını destekleyen”, Türkçe ve Rus alfabesinde yayınlar yapılmıştır. Sugış Haberleri (Vyatka, 1915), Dus (Ufa, 1916), Kireşin (1918), Haberler (1918), Kızıl Saldat (1919), Alga Taba, Kızıl Alem ve Kingeş (1922) bunlardan bazılarıdır (Arat, 1957, 7/384). 16-18. Yüzyıllar arasında az sayıda Tatar, Hıristiyan olmuştur. Fakat bunların çoğu, 19 ve 20. Yüzyıl başlarında tekrar Müslüman olmuşlardır.” Reşid Rahmeti Arat (1957), *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul: Matbuat, s. 380-393.

Shirin Akiner (1995), *Sovyet Müslümanları*, Tufan Buzpınar-Ahmet Mutu (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, s. 62.

³⁰ Bkz. “Muhammed Ayaz İshaki İdilli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (2000), Cilt: 21, s. 474-476.

Tahir Çağatay Vd. (1979), *Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyet*, 100. Doğum Yılı Dolayısıyla, Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Şule Güngör (1994), “Yanga Milli Yol (Yeni Milli Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshaki (İdilli)’nin Siyasi Görüşleri”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, İstanbul.

³¹ “Abdürreşit İbrahim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <http://www.diyaretislamansiklopedisi.com/abdurreşid-ibrahim/>, Erişim Tarihi: 23.08.2017.

³² Ahmet Ağaoğlu hakkında bkz.

Ercüment Kuran (1996), “Milli Mücadele Yıllarında ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Ahmet Ağaoğlu”, *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu*, Kayseri, s. 431-434.

Samir Kazımoğlu, (1996), “Ahmet Ağaoğlu’nun Dünya Görüşü”, *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu*, Kayseri, s. 355-361.

³³ Nadir Devlet (1988), İsmail Bey (Gaspıralı), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, s. 9; Jacop M. Landau (1995), *Pan Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Londra: Hurst Company, s. 1; Turgay Uzun (2001), “Türkiye Dışındaki Aydınların Türk Milliyetçiliği İdeolojisine Katkıları”, *Türk Yurdu*, Cilt: 21, Sayı: 161, s. 13-24.

³⁴ Vurgun, s. 220.

³⁵ Alexandre Bennigsen (1986), *Soviet Muslim Intelligentsia in Central Asia, Ideologies and Political Attitudes*, Ankara: Middle East Technical University Asian-African Research Group, No: 28, s. 2.

“Türkistan tarihinin 20. Yüzyıl başındaki en mühim hadiselerinden biri sayılan Ceditcilik Hareketi yeni veya yenilik taraftarı olmak değil, bilakis “yeni tefekkür”, “yeni insan”, “yeni nesil” gibi geniş manaları ifade

etmektedir.” Farklı görüş için bkz. Veli Savaş Yelok (2014), “Feyzullah Hocayev ve Cedit Hareketi”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, Eskişehir, 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı, s. 423. (423-428)

³⁶ Kasimov s. 88.

³⁷ “Ceditcilerin İstanbul, Paris ve Mısır’daki reform hareketlerinden etkilenmişlerdi. İsmail Gaspıralı, Çobanzade, Fıtrat, Mahmud Hoca Behbudi ve Musa Cârullah gibi önemli Ceditcilerin İstanbul’a gitmeleri ve buradaki kültürel reform taraftarı kişilerle görüşmeleri bakış açılarını değiştirmişti.” İbrahim Konçak (2013), “Ceditcilik Hareketi ve Türkistan-Osmanlı Devleti İlişkileri”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 110-111. (105-114)

“XIX. Yüzyıl sonları ve XX. Yüzyıl başlarında İslam dünyasında meydana gelen olaylar, özellikle, Türkiye, Mısır, İran, Afganistan ve Hindistan gibi ülkelerden gelen fikirler Türkistan Ceditciliğini etkilemiştir. XX. Yüzyıl başlarında İstanbul’da basılan çok sayıda kitap bölgeye ulaştığı bilinmektedir. Aynı şekilde, Hindistan’dan gelen kitaplar da Buhara’da satılıyordu.” Mary Holdsworth (1959), *Turkistan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Khokand and Khiva*, Oxford: Central Asian Research Center, s. 37.

Ahmed Rashid (1994), *The Resurgence of Central Asia Islam or Nationalism?*, Londra: Oxford University Press, s. 88.

³⁸ Rus İçişleri Bakanlığı’nın 1910 yılında vilayetlere gizlice gönderdiği talimatnamede şunlar yazılmakta idi: “Rusya’da yaşayan gayrı Rus unsurlar arasında cemiyet ve birlikler kurulmasına dair 4 Mart 1906 tarihli Muvakkat Çar Fermanı’nın neşrinden bu yana milletlerin maarif ve medeniyet yolunda gelişme hareketleri müşahede edilmektedir. Bu hareketler milli siyasi şuurun uyanmasına çalışıyor ve bu maksatla çeşitli adlar altında birçok cemiyetler kuruluyor. Bu cemiyetlerin gayesi gayrı Rus milletleri kendi milli menfaatleri etrafında birleştirmektir. Bu nedenle artık bu cemiyetlerin kurulmasına müsaade edilmemelidir.” Akyol, s. 40.

³⁹ “Ruslar, Kazak kültürel hayatındaki İdil-Ural ve Kırım merkezli Ceditçi fikirlerin etkisini kendileri için bir tehlike olarak fark edip 1860’lardan itibaren Orenburg ve Kazak bozkırlarında bir bakıma Tatar Türklerinin etkisi de denilebilecek bu etkinin yerine, Rus etkisini kuvvetlendirmeye yönelik değişiklikler de başlatmışlardır. Özellikle Gaspıralı öncülüğünde gelişen Ceditçi eğitim metodunun destek bulması ve geniş bir alanda yaygınlaşmasına Ruslaştırma siyasetinin savunucusu misyonerler şiddetle karşı çıkmışlardır.” Ekrem Ayan (2015), *Modern Kazak Edebiyatının Öncüsü İbray Altın Sarın*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, s. 68.

“Çarlık idaresi, Kazak topraklarının istilasıyla birlikte Ortodoks-Hiristiyanlaştırma siyasetini de yürütmüştür. Çarlığın 19. Yüzyılda yürütmeye başladığı İslâm karşıtı misyonerlik siyasetinin en önemli isimleri, Kazan misyonunu temsil eden Nikolay İvanoviç İlminskiy, Gordiy Semenoviç Sablukov ve Yevmifiy Aleksandroviç Malov üçlüsüdür. Tatar-Kazak kültürel ilişkileri Rus Çarlığı’nın bu siyasetine engel oluşturduğu için, Çarlık idaresi Kazak kültürel hayatı üzerindeki Tatar etkisinden rahatsızlık duymuştur.” Saime Selenga Gökgöz (2007), *Yevmifiy Aleksandroviç Malov İdil-Ural’da İslâm Karşıtı Rus Misyon Siyaseti*, Ankara: Köksav, s.VII.

⁴⁰ “O dönemde gerek Tataristan gerekse Orta Asya’da (özellikle Kazaklar arasında) Türk seçkin aristokratları çocuklarını Rus gimnazyumlarına gönderiyorlar, kendileri Rus tipi evlerde, Rus kültürüne yakın yaşıyorlardı.” Ergün ve Çiftçi, s. 6.

⁴¹ “Yeni oluşan elit gruba karşılık bir de Orta Asya’nın geleneksel bir Seçkinler zümresi vardır. Bunları bazı araştırmacılar dört gruba ayırmaktadır. Bu gruplar sırasıyla: Yönetici siyasilerin oluşturduğu Birinci Grup; Hükümet çalışanları, kâtipler, şairler ve sanatçıları içeren İkinci Grup; Din adamları, ulema ve şeyhlerin olduğu üçüncü grup ve zengin tüccarların oluşturduğu dördüncü gruptur. Bunlar arasında, toplum kimliğini etkileme açısından İkinci ve Üçüncü gruplar önemlidir. Bu gruplar aynı zamanda aydın olarak vasıflandırılabilir kişilerdir. Yani Orta Asya’nın geleneksel aydınları denince akla en başta Ulema, din adamları, sonra şairler, edipler, sanatçılar ve bazı devlet memurları geliyordu.” İbrahim Kalkan (2000), “Sovyet Dönemi Öncesi Orta Asya Aydınları ve Değişim”, *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, s. 286. (285-296)

⁴² Ahat Andican (2003), *Ceditizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 1. Baskı, İstanbul: Emre Yayınları, s. 24-33;

“Bu yüzden 1910 yayınlanan bir ferman ile de Rus Hükümeti Ceditçileri Osmanlı Ajansı olarak ilan etmiştir.” Taha Akyol (1980), “Esir Milletler ve Bağımsızlık Çağı”, *Milli Eğitim ve Kültür (Esir Türkler Özel Sayısı)*, Sayı: 7, Yıl: 2, s. 40. (25-53)

“Ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra Ceditizm, Çarlık Rusya’sı içerisinde yaşayan Müslüman Türk gruplarda, toplumsal reform ve değişim taleplerini yansıtan bir deyim olarak kullanılmaya başlanmış, İsmail Bey

Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İş'te Birlik" sloganı ile bu terim, Pan Slavizm karşıtı ve Türk Dünyasını asgari müştereklerde birleştirmeyi amaçlayan siyasi bir akım haline dönüşmüştür." Yelok, s. 423.

"Usul-ü Cedit hareketi, geleneksel İslâmî eğitim sisteminde bir reform çalışması olarak başladı ve daha sonra Panislamist ve Pantürkist bir karakter de taşımaya başladı. Çünkü bu hareket Müslüman Türklerin Rusya siyasetinde daha aktif rol oynamasını istiyordu." Ergün ve Çiftçi, s. 4.

⁴³ Kadimcilerin Usul-u Cedit'e olan muhalefetlerinde özellikle şu siyasi endişeleri ileri sürmüştür: "İstanbul'da Halife-i İslam'ı hal edenler hep bu gibi mekteplerden yetişen gençlerden ibarettir... Geçen imtihanda da görüldüğü gibi beş yaşındaki bir çocuk utanmadan, sıkılmadan beş bin ulunun huzurunda bizim bile layıkıyla anlamadığımız meselelerden bahsettiler. Binaenaleyh, atimiz, dolayısıyla Emir hazretlerinin mevkii tehlikededir." Erşahin, s. 230.

Ek olarak Usul-u Cedit okullarının varlığından duyulan memnuniyetsizlik konusunda da şu gerekçeler sıralanmaktadır:

1. Bu mekteplerde verilen eğitim İslami usulde olmayıp, çocukların sırada oturması, aynı zamanda yazma ve okuma ile meşgul olmak gibi Rusya veya Avrupalılarınkine yakın şekilde verilmektedir.

2. Yeni mektepler mahiyeti itibarıyla İslam'ın ilkelerine cevap vermemektedir. Zira bu mekteplerde din okutulmakla beraber, bozularak ve yanlış okutulmaktadır. Bunun dışında, yeni mekteplerde İslam'a tamamen zıt olan bir takım fenler, özellikle Aritmetik, Coğrafya ve Tabiat Bilgisi dersleri okutulmaktadır.

Bkz. Erşahin, s. 231.

"Kadimci" mollalardan oluşan dergi yazarları ceditçilere atıf yaparken onları "gençler", "diyanetsiz muallimler", "terakkîciler", "terakkî bahanesiyle fesat çıkaranlar", şeklinde tanımlamaktadır." Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi", s. 152.

Kadimcilerin Usul-u Cedit'e karşı çıkma nedenleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Erşahin, s. 233-236.

⁴⁴ "Muhalifler okulların dine ve hükümete karşı olduklarını, Ceditler ise tam tersini savunmuşlardır. Sonuçta "Ceditçiler" ve "Kadimciler" diye birbirine düşman iki grup ortaya çıkmıştır." Nurettin Hatunoğlu (2010), "Buhara Hanlığının Son Emiri Alimhan ve Dönemi (1911-1920)", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 11.

⁴⁵ "Ceditçi aydınlar, Misyoner Ruslarla beraber aynı zamanda tutucu mollaların, zaten kendilerine verdikleri isimlerden biri de din tutucuları idi, tepkisiyle de karşılaşmışlardır. Bu mollalar, halk üstündeki nüfuzlarını kullanarak Cedit metodunun haram olduğunu söyleyerek halkı korkutmuşlardır. Mollalar, halka Cedit Okullarına çocukların verilmemesi gerektiği konusunda propaganda yapmışlardır. Usûl-i Cedit'e karşı çıkan ve eski sistemi savunan bu ve tutucu mollalar, İnanlar (tarikât şeyhleri) ve halktan kimselerden oluşan zümreye Kadimciler adı verilmiştir. Bu Kadimci zümre, Usûl-u Cedit okullarında fen dersleri ve dünyevî ilimlerin okutulmasını tehlikeli görmüş ve ellerindeki bütün imkânları kullanarak buna karşı koymaya çalışmıştır. Usûl-i Cedit taraftarları ile Kadimciler arasındaki mücadelenin en şiddetli dönemi, 1890-1900 yılları arasındaki dönem olmuştur." Bkz. Amankos Mektepov (2004), "İsmail Bey Gaspıralı ve Kazaklar", Hakan Kırımlı (ed.), İsmail Bey Gaspıralı İçin, içinde (643-654), Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No: 9, s. 646.

Akdes Nimet Kurat (1966), "Kazan Türklerinin "Medenî Uyanış" Devri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3-4, s. 113. (95-194.)

Abdullah Battal Taymas (1966), *Kazan Türkleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 15, s. 164.

19. Yüzyıl Orta Asya'sının dini ve sosyolojik hiyerarşisi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Timothy Jack Rowe (2015), "Ishans, Dervishes and Vast Army of Murids: Towrds a Holistic View of Nineteenth Century Central Asia", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, University of Wisconsin.

⁴⁶ "...Türkistan aydınlarının çoğunluğunun desteklediği Ceditçilik, ilk önce kültürel bir yenileşme hareketi olarak ortaya çıkmış ve daha sonra içine Türkistan halkının ortak değerlerini oluşturan İslam-Türk temalarını alması sonucu siyasi yönü, kültürel yönünden daha ağır basan bir yenilik hareketi halini almıştır." Ebubekir Güngör (2008), "Orta Asya'da Fikri Akımlar", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi, s. 129.

⁴⁷ Bu konu için bkz. Uli Schamiloglu (2001), "Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924" Timur Kocaoglu (ed.) *Studies in Honour of Osman Khoja / Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller:*

1900-1924 içinde, Haarlem: SOTA, s. 347-368. İngeborg Baldauf (2001), “Jadidism in Central Asia Within Reformism and Modernism in the Muslim World”, *Die Welt des Islam*, New Series, Cilt: 41, Sayı: 1, s. 72-88.

⁴⁸ “İç ve dış olumsuz etmenlere ve eğitim kadrosunun en basit tabiri ile içine düştüğü ataletle tepki olarak, 19. Yüzyılın sonlarına doğru, Kırım, Kafkasya ve İdil–Ural bölgelerinde başlayan, Türkistan’ın geri kalmışlığından ve Rus esaretinden kurtulmasının yegâne yolunun halkın yeni metotlarla bilgi sahibi yapılarak taassup ve cehaletin yok edilmesi gerektiğini savunan fikri uyanış meydana gelmiş ve Ceditcilik adı verilen bu fikri uyanış buradan Türkistan’ın diğer bölgelerine yayılmaya başlamıştır. Ceditcilik akımı Türkistan’ın daha önce işgal edilen kuzey kesimlerinde başlamış, oradan güney kesimlerine daha sonra ulaşmıştır.” İbrahim Yarkın (1964), “Türkistan Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış”, *Türk Kültürü*, Sayı: 18, Yıl: 2, s. 139. (137-145)

“Gaspıralı; Ermenilerle, Yunanlılarla, Bulgarlarla, Yahudilerle ve Hindularla beraber yaşayan (ve bir ara bunların hepsine hükmeden) Müslümanların bu halkların hepsinden geri kaldığını, bunu değiştirmenin yolunun da eğitimde ve kültürde yapılacak bir reform ile mümkün olduğunu söylüyordu.” Ergün ve Çiftçi, s. 6.

⁴⁹ “19. Yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya’nın toplumsal ve siyasal yapısını kökünden etkileyen iki büyük gelişme cereyan etmiştir. Bunlar, Rus ilerlemesinin nihayete ererek bir Rus hâkimiyetinin tesisine başlanması ve Orta Asya halkları arasında baş gösteren modernleşme hareketleridir.” Kalkan, s. 285.

⁵⁰ Buhara’daki Çeditçilerin ileri gelenlerinden biri olan Feyzullah Hocayev bu hareketin gelişimini şu şekilde tarif etmiştir: “Rusya’nın içtimai ve siyasî gelişimi Orta Asya halklarını da etkiledi. Etkilenen bu gruplar öncelikle mevcut okulların ıslahı için uğraştılar. Ondan sonra dünyevi eğitim almayı ve fazlaca önemli olmayan sahalarda ıslahatlar talep etmeye başladılar. Bu hareket zamanla güçlenerek eğitim ve kültürel bir harekete dönüştü. Daha sonra da yerel yönetimlerde ıslahat talep etmeye başlamıştır. Süreç 1917 yılında Hokand Muhtar Cumhuriyeti’nin kurulması ile sonuçlanmıştır.” Feyzullah Hocayev(1997), *Buhara İnkılabının Tarihi* Materyaller: Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yengı Mulahazalar, D. A Alimova, (hızl.) Taşkent: Fen Neşriyatı, s. 62.

⁵¹ Dönemin Ceditçi gazetelerinden olan Buhara-i Şerif’te bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: “Bu gazeteyi yayınlamayı başardığımız günden beri asıl amacımız ilmi geliştirmek olmuştur. Bunun için de medreselerin ıslahı gereğini savunduk.” Celal, “İslah-ı Medaris”, *Buhara-i Şerif Gazetesi*, Sayı: 97, 5 Temmuz 1912.

⁵² Ayna Dergisinde bu duruma şu şekilde dikkat çekilmeye çalışılmaktadır: “Tüm toplumların gelişmesi ilim tahsiline bağlıdır. İlk önce temel eğitimde okuma yazma öğrenilmelidir. Daha sonra Arapça, matematik ve diğerlerini öğrenmelidir. Ticaretimizin gelişmesi ve gündelik hayatımızın ilerlemesi için Rusça öğrenmek zorundayız. Daha sonra Fransızca gibi dilleri öğrenelim ve dış ülkeler ile ilişki kuralım ki niye geri kaldığımızı anlayalım. Başka dilleri öğrenmek neden günah olsun. “İlm-i Terekki”, *Ayna Dergisi*, Sayı: 10, 1913, s. 246.

⁵³ Roy, s. 69-70.

⁵⁴ Khalid, s. 80-93.

⁵⁵ Bu hareketlerin kökeni ve tarihsel gelişimi için bkz. Bülent Tanör (1999), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, 4. Baskı, İstanbul: YKY Yayınları, Cogito No: 69.

⁵⁶ Eskimiş ve işlevini yerine getiremez hale gelmiş de olsa eski kültürden ani kopuş ve onu gerektiği gibi dönüştürememenin kuşaklar arasında yıkıcı bir etkisi oldu ve toplum içindeki yatay iletişim zarar gördü. Bunu aşağıdaki şu örnek en iyi şekilde açıklayabilir ;”Kuzey Kafkasya’da yüzyıllardan beri farklı gruplar ve topluluklar yaşamaktadır. Bu gruplar bölgeye İslamiyet’in geldiği 10. Yüzyıldan bu yana aralarında ortak iletişim dili olarak Arapça’yı (daha sonraları belki de Osmanlıca’yı.) kullanıyorlardı. SSCB’nin kuruluşu esnasında Kafkasya Arapçanın devlet ve yazışma dili olarak kullanıldığı tek bir cumhuriyet idaresi altında toplanabilirdi. (Ama bu da Çarlık döneminden bu yana bu bölgenin kaynaklarından ve jeopolitik konumundan azami faydayı sağlamak için mümkün olduğunca atomize etmeye çalışan bu bölgeyi Türkiye, İran gibi potansiyel düşman ve rakiplerin erişiminden uzak tutmak isteyen Rus jeopolitik düşüncesiyle uyuşmazdı.) Ama bu durumda cumhuriyetin İslam dünyası ile olan kültürel irtibatı kesilemezdi. Bu yüzden de Sovyetler bölgede yerel diller temelinde cumhuriyetler kurmayı düşünüyordu. Fakat pek çok Kafkas dilinin alfabesi yoktu, İnguşça 1923’te, Kabardin/Balkarca 1924’te, Çeçence 1925’te yazılı hale geçti. Bu durum sonucu olarak da Rusça, Arapça’nın yerine ortak dil olarak ikame edildi ve aynen Orta Asya’da olduğu gibi kültürel asimilasyonun ana aracı olarak hizmet vermeye başladı.” Bkz. Hannan, a.g.e.

⁵⁷ Başarısızlığın faturasını sadece Ceditçilere kesmek doğru değildir, Rusların da bunda payı vardır. Ama onların da bir açmaz içinde oldukları kesindir; hareket kendi haline bırakılsa bölgenin Rus idaresinden bir süre sonra kopması ihtimali vardır. Tasfiye edildiğinde ise bölgeyi ataletle düşüren irrasyonel düşünce yapısı ve onun gündelik ve siyasi hayata yansımaları varlığını fazla zarar görmeden sürdürmüşlerdir. Ceditçilerin değiştirmeye çalıştığı yapı yeraltına çekilmiş, gerek Sovyet döneminde gerekse de Bağımsızlık sonrası dönemde yeniden

canlanmış, kontrolsüz bir şekilde Özbekistan İslami Hareketi ve bölgede yaşanan iç karışıklıklarla varlığını ortaya koymuştur. Daha çok Kadimci geleneğe geldiği görülen bu kontrolsüz yapılanmaların en az Kadimciler kadar pragmatik davrandıkları bölge yakın tarihi incelendiğinde anlaşılmaktadır ve bu konulara çalışmanın ilerleyen kısımlarında değinilecektir. Yazarın Notu.

⁵⁸ “Türkistan’ın geniş bir coğrafyaya sahip olması ve Timur sonrası siyasî yapının çeşitliliği, Ceditçilik hareketinin tek bir noktadan ortaya çıkarak tek elden örgütlenmesine engel teşkil etmiştir.” Hatunoğlu, s. 3.

⁵⁹ “Ortak mefkûre, Rus işgali ve uygulamalarından eğitim-kültür alanındaki terakki ile kurtularak toplumda yaşanan mevcut geriliğe son vermek olsa da, bu düşüncenin hayata geçirilmesi için ortak bir örgütlenme geliştirilememiştir. Bu hareket, nihai amacına ulaşamadığı için Sovyetlerin işgal döneminde temsilcilerinin idam edilmesi, hapse atılarak yıldırılması, basın ve yayın yoluyla karşı propagandaya maruz bırakılması, casusluk ve işbirlikçi suçlamaları ile itibarsızlaştırılması, Pantürkçü ve Panislamcı suçlamaları ile karşı devrimci olarak suçlanması gibi yöntemler kullanılarak ortadan kaldırılmıştır.” Benzer görüş için bkz. Hatunoğlu, s. 3.

